

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՍԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ 1915-1916 ԹԹ.
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կազմող և ներածության հեղինակ՝
Տիգրան Չաքարյան

Երևան 2002

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Լ. Ա. Բարսեղյան

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915-
1916թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին - Կազմող և ներածու-
թյան հեղինակ՝ Տիգրան Չաքարյան

Ինչպես բազմաթիվ հանցագործներ իրենց սև գործը կա-
տարելու համար որպես բարենպաստ ժամանակ ընտրում են գիշերը,
այնպես էլ մարդկությանը հայտնի ամենաձանր հանցագործության՝
ցեղասպանության իրականացման համար ամենապատեհ առիթը
պատերազմն է, մանավանդ՝ համաշխարհային պատերազմը: Օգտը-
վելով պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից, մասնավորա-
պես՝ վկաների բացակայությունից, ցեղասպան մտադրություն ունե-
ցող այս կամ այն կառավարությունը, քողարկվելով «անհրաժեշտ
ինքնապաշտպանության» մասին կեղծ հայտարարություններով,
գործի է անցնում, ամենակարճ ժամկետում և ամենաարդյունավետ
ձևով ոչնչացնելու համար իր գոհին:

1915թ. գարնանը, երբ օսմանյան հանցագործ կառավարու-
թյունը ձեռնամուխ էր լինում արևմտահայության ֆիզիկական բնա-
ջնջմանը, շատ բարենպաստ իրավիճակ էր ստեղծվել: Դեռ վերջերս
հայերի իրավունքների պաշտպանության պատրվակով անընդհատ
Օսմանյան կայսրության վրա ճնշում բանեցնող տերությունների
եռյակը՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը պատերազ-
մի մեջ էին նրա դեմ, հետևաբար՝ չունեին ազդեցության լծակներ:
Շուտով նրանց միացավ և Իտալիան (1915թ. մայիսի 23-ին): Գերմա-
նիան և Ավստրո-Հունգարիան, որ դեռ պատերազմից առաջ հայկա-
կան հարցում աչք փակելու հաշվին ձեռք էին բերում թուրքական իշ-
խանությունների աճող բարեհաճությունը, պատերազմի պայմաննե-
րում, հանդիսանալով դաշնակից երկիր, պաշտոնական մակարդա-
կով պահեցին քար լռություն:

Փաստորեն, այդ իրավիճակում, պատկերավոր ասած, միակ
վկան, ԱՄՆ-ն էր՝ հանձին Օսմանյան կայսրությունում գտնվող ամե-
րիկյան դիվանագետների, միսիոներների, մասնավոր անձանց:
Նրանք գտնվում էին կայսրության ամենատարբեր մասերում, որոնք
դարձան Հայոց ցեղասպանության թատերաբեմը:

Ամերիկյան ներկայացուցիչները դեռ մինչև պատերազմը
բավական լայն աշխատանքներ էին ծավալել ԱՄՆ-ի շահերը այդ
երկրում առաջ մղելու համար: 1906 թվականին իր ներկայացուցչի
դիվանագիտական աստիճանը բարձրացնելով դեսպանի մակարդա-
կի՝ ԱՄՆ-ը XX դարասկզբին աշխուժորեն ներգրավվեց Օսմանյան
կայսրությունում ազդեցության ոլորտների համար պայքարին: ԱՄՆ-
ն այդ պայքարը մղում էր այլ մեթոդներով, քան եվրոպական տերու-
թյունները՝ օգտագործելով այսպես կոչված «մարդասիրական շահե-

րի» մասին կարգախոսը: Ամերիկյան միսիոներները Օսմանյան կայսրության բոլոր քիչ թե շատ աչքի ընկնող բնակավայրերում հիմնում էին իրենց կրթական, բարեգործական, հոգևոր հաստատությունները, որոնք նպատակ ունեին օգնել կայսրության քրիստոնյա բնակչությանը, նախևառաջ՝ հայերին, քանզի մյուս փոքրամասնությունները մեծ մասամբ մերժում էին նման միջամտությունը: Արշտ է, միսիոներների հիմնած կրթական և բարեգործական հաստատությունները նպաստում էին արևմտահայության մի հատվածի կրթամշակութային և սոցիալական պահանջների բավարարմանը, սակայն միաժամանակ էլ նպաստում էին նրանց օտարմանը հայրենի կրոնից և մշակույթից: Այսպես, ըստ վիճակագրության, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին ամերիկյան միսիոներների ջանքերով բողոքական էին դարձել արևմտահայության 3 %-ը, իսկ ԱՄՆ արտագաղթած հայերի մեջ նրանց բաժինը հասնում էր 20 %-ի:¹ Փաստորեն, արևմտահայերի մի հատվածը փորձում էր այս կերպ ստանալ ԱՄՆ-ի նման հզոր պետության հովանավորությունն ու աջակցությունը: Մյուս կողմից էլ հայերը ԱՄՆ-ի համար լուրջ խաղաքար էին Օսմանյան կայսրությունում ազդեցության ոլորտների ընդլայնման հարցում: Օսմանյան կայսրության՝ հայերի դեմ սանձազերծված ցեղասպանությունը ծանր հարված հասցրեց հայերի հետ կապված ամերիկյան ծրագրերին: Հայերի զանգվածային բռնագաղթի ու կոտորածների հետևանքով ամերիկյան միսիոներների ողջ գործունեությունը կենտրոնացավ գուտ մարդասիրական գործունեության վրա, ի դերն եղան տասնամյակների ջանքերն ու ներդրված միջոցները:

Սակայն ԱՄՆ-ի շահերը Օսմանյան կայսրությունում բնավ էլ միակողմանի չէին, այլ ընդգրկում էին նաև քաղաքական և տնտեսական ոլորտներ: Հեռու լինելով Թուրքիայից և քիչ ուժային լծակներ ունենալով նրա նկատմամբ՝ ԱՄՆ-ն աշխատում էր իր ներթափանցումը Թուրքիա կատարել բացարձակապես խաղաղ միջոցներով: Ինչպես տվյալներն են ցույց տալիս, ամերիկա-թուրքական առևտուրը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին գնալով աճել էր:² ԱՄՆ-ը

պատերազմի նախօրեին ուներ Թուրքիայում ներդրումների ընդարձակ ծրագիր, որը, սակայն չիրականացավ Գերմանիայի ընդդիմության պատճառով:³ Զաղաքական առումով ԱՄՆ-ը փորձում էր պատերազմի ստեղծած պատեհությունը օգտագործել իր օգտին: Արշտ է, կապիտուլացիաների վերացումը պատճառ եղավ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների որոշ սրման, սակայն թուրքական իշխանությունները ամեն կերպ փորձեցին մեղմել ամերիկյան ներկայացուցիչների վրդովմունքը:⁴ 1915թ. մարտին անգամ պաշտոնական Վաշինգտոնը դեսպան Մորգենթաուի միջոցով փորձեց հասնել այն բանին, որ Պերայում, Կ. Պոլսում և Սկյուտարիում Բոսֆորի նեղուցի շուրջ, ստեղծվեն «չեզոք գոտիներ», խաղաղ բնակչության ապահովության նպատակով, ուր մուտք գործելու իրավունք չէին ունենալու ոչ մի հակամարտող կողմի զորքեր: Նկատի ունենլով այն հանգամանքը, որ հենց այդ շրջանում ամերիկյան երկու ռազմաճակ կար, այդ ծրագիրը գնահատվեց իբրև Բոսֆորի նեղուցի շրջանում ամերիկյան ազդեցության գոտի ստեղծելու փորձ և մերժվեց նաև Անտանտի երկրների կողմից:⁵

Ամեն դեպքում, թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, կարելի է գնահատել իբրև բարեկամական, և անգամ 1917թ. ապրիլին, երբ ԱՄՆ-ը Գերմանիային պատերազմ հայտարարեց, թուրքական կաբինետը երկար տատանումներից հետո միայն որոշեց խզել հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ: Չնայած խզմանը՝ երկու կողմերն էլ ձեռնպահ մնացին միմյանց պատերազմ հայտարարելուց և անգամ որոշ ամերիկյան միսիոներներ սնացին Թուրքիայում:

Այսպիսի քաղաքական ֆոնի վրա էին տեղի ունենում թուրքական իշխող վերնախավի կողմից ծրագրված հայերի տեղահանումներն ու կոտորածները, որոնք պատմության մեջ մտան իբրև «ցեղասպանություն»: Թուրքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը տնօրինողների վրա բավական բարդ խնդիր էր դրված. նախ՝ անհրաժեշտ էր հայերին պաշտպանել օրեցօր սաստկացող բռնություններից, ապա մյուս կողմից՝ նաև լավ հարաբերություններ

¹ Г. Махмурия, Вопросы новой истории Армении в современной историографии США, в кн. Новая история Армении в трудах современных зарубежних авторов, отв. ред. Саакян Р. Г., Ереван, 1993, стр. 115.

² Н. Г. Киреев, Начало проникновения американского империализма на Ближний Восток, в кн. Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время, конец XVIII- начало XXв., отв. ред. Ю. Петросян, Москва, 1989, стр. 149.

³ L. J. Gordon. *American Relations with Turkey: An Economic Interpretation, 1830-1930*, Philadelphia, 1932, pp. 27-28. տես նաև Шпилькова Н. В. Импералистическая политика США в отношении Турции (1914-1920гг.), Москва. Политиздат, 1960, стр. 36-37.

⁴ Gordon, op. cit., pp. 198-200.

⁵ Шпилькова, там же, стр. 40-41.

պահպանել Թուրքիայի հետ: Դա բավական դժվար խնդիր էր, քանի որ ԱՄՆ շարունակ հասնող տեղեկությունները վկայում էին Օսմանյան կայսրությունում՝ հայերի նկատմամբ մեծածավալ հալածանքների մասին, և այդ լուրերը ամեն դեպքում դառնում էին հասարակության սեփականությունը: Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ԱՄՆ հասած լուրերը, բավական տարբեր աղբյուրներից էին սերում, ինչը, ի դեպ հակափաստարկ է այն պնդումներին, թե իբր ամերիկյան աղբյուրները միակողմանի են՝ հիմնված հայերի կամ էլ մահմեդականներին թշնամաբար տրամադրված միսիոներների ներկայացրած սուբյեկտիվ և կեղծ տեղեկությունների վրա: Ամերիկյան միսիոներները, որոնք ներկա էին Հայոց ցեղասպանությանը առնչվող քիչ թե շատ կարևոր բազմաթիվ վայրերում (օրինակ՝ Խարբերդում, Վանում, Բիթլիսում, Սեբաստիայում, Մարաշում և այլուր) հնարավորություն են ունեցել իր ամենատարբեր փուլերում ականատես լինել Հայոց ցեղասպանությանը՝ իր ամենատարբեր փուլերում սկսած տղամարդկանց ձեռքակալություններից, վերջացրած՝ Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում տեղահանյալների դանդաղ ու տանջալից մահով: Ամերիկյան միսիոներները աշխարհին ներկայացրել են, օրինակ, Վանում հայերի մտացածին «ապստամբության» իրական պատկերը: Սեբաստիայում ծառայող Մերի Գրեֆենը 1915թ. ամռանն ուղեկցել է հայ տարագրյալներին Սեբաստիայից մինչև Մալաթիա, որտեղից այն կողմ նրան արգելվել է շարունակել ճանապարհը: Բայց այբանն էլ բավական էր, որպեսզի ամերիկացի միսիոները իր աչքերով տեսներ հարյուրավոր մարդկանց սպանությունները, թալանը, կանանց ու աղջիկների բռնաբարություններն ու առևանգումը, մի խոսքով՝ Հայոց ցեղասպանությունը իր քստմնելի պատկերներով:⁶

1915թ. հոկտեմբերին Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոս Լ. Դևիսը՝ ամերիկացի դոկտոր Ատկինսոնի ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկավ դեպի մոտակա Գյուջուկ (Շուվք) լիճը, որի ափին երկու ամերիկացիները հայտնաբերեցին 5-10000 հայ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների դիակներ՝ բռնի մահվան ակնհայտ հետքերով

⁶ S. E. Moranian, Bearing Witness: The Missionary Archives as Evidence of the Armenian Genocide, in *Armenian Genocide in Perspective*, R. Hovannisian, ed., London: Transaction Pub., 1991, pp. 116-117.

և նեխման տարբեր աստիճանի մեջ:⁷ Սակայն այս փաստերը բոլորովին էլ հեշտ բան չէր տեղ հասցնելը՝ նկատի ունենալով այդ տարիներին Թուրքիայում տիրող դաժան գրաքննությունը, որին ենթարկվում էին անգամ ամերիկյան քաղաքացիների թղթակցությունները, և նույնիսկ երբեմն՝ ամերիկյան հյուպատոսների նամակագրությունը: Այսպես, օրինակ Մարզվանում գտնվող դոկտոր Մարդենը վկայում էր, որ իր և իր գործընկերների նամակագրական կապը չի թուլատրվում գրաքննիչների կողմից:⁸ Ստեղծված իրավիճակում օգնության ձեռք մեկնեցին ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցիչները՝ թույլատրելով օգտագործել պաշտոնական կապի միջոցները: Սա հարկադրված քայլ էր, բայց ոչ սովորական, այլ պատերազմական պայմաններով թելադրված. այդ ամբողջ նամակագրությունն անցնում էր Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանատան միջոցով:⁹ Այսպիսով, ամերիկյան դիվանագետները, անգամ ակամայից, ծանոթանում էին Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող ամերիկյան միսիոներների վկայություններին: Սակայն սխալ կլիներ պնդելը, թե հյուպատոսների վկայությունները հիմնված են եղել միայն միսիոներներից բխող տվյալներից. դրանք կազմում են հյուպատոսների զեկուցագրերի կարևոր, բայց ոչ միակ բաղադրիչը: Ի վերջո՝ իրենք՝ հյուպատոսներն են ականատես եղել շատ այն իրադարձություններին, որոնց մասին վկայում են միսիոներները: Ամերիկյան հյուպատոսներ Լ. Դևիսի (Խարբերդ), Օ. Հայզերի (Տրապիզոն), Ջ. Ջեքսոնի (Հալեպ) և այլոց զեկուցագրերը լի են այնպիսի մանրամասներով, որոնք համադրվում, իսկ շատ դեպքերում էլ՝ լրացնում են այդ և հարակից վայրերում հայերի դեմ բռնությունների մասին միսիոներների վկայությունները:

ԱՄՆ-ի արխիվներում Հայոց ցեղասպանության մասին վավերագրերի ուսումնասիրման գործում մեծ ավանդ ներդրած Ա. Սարաֆյանը, մասնավորապես գրելով Լ. Դևիսի տեղեկությունների աղբյուրները նշում է, որ դրանք կարելի է բաժանել երեք պայմանական խմբերի՝ 1) հյուպատոսարանի հայ և թուրք աշխատակիցների.

⁷ Ibid., p. 119. տես նաև L. Davis. *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, edited and introduced by Susan K. Blair, New Rochelle, N. Y.: Aristide Katartzas, 1989, pp. 80-82.

⁸ Moranian, Bearing Witness ... p. 110.

⁹ R. Adalian, "Le génocide des Arméniens dans les archives américaines," dans *L'Actualité du génocide des Arméniens: Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la Cause Arménienne*, Paris, Créteil: Edipol, 1999, p. 96.

օտարերկրացի քաղաքացիների (ամերիկացիներ, գերմանացիներ և այլն), 2) ականատեսների (հայեր, թուրքեր, քրդեր) և 3) հյուպատոսի սեփական տեղեկատվությունը՝ նախ իբրև բռնությունների ականատեսի և նաև առանձին հայերի ճակատագիրը քննարկողի:¹⁰ Թերևս ներկայացվող ցանկը այնքան ընդգրկուն է, որ կարող է վերաբերել մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում գտնվող ցանկացած ամերիկյան հյուպատոսի: Մա մի անգամ ևս ցույց է տալիս, որ Կ. Պոլսի դեսպանատունը, թեև ուշագոյնով և որոշ դժվարություններով էր ստանում հայերի տեղահանման ու կոտորածների մասին տեղեկատվություն, սակայն այդ տեղեկությունները՝ մանավանդ ամերիկյան աղբյուրներից չեն կարող համարվել միակողմանի, քանզի իրենց մեջ ներառում էին բազմաթիվ աղբյուրներ: Ըստ այդմ էլ կարելի է պնդել, որ պետդեսպարտամենտը Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանից ստացել է հավաստի տեղեկատվություն: Թերևս բացառություն են կազմում 1915թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին ուղարկված որոշ հաղորդագրությունների առանձին հատվածներ, որոնց հավաստիությունը, ինքը՝ հեղինակն է հաճախ կասկածի ենթարկել: Այդ բացառությունները թերևս կապված էին այդ տվյալների՝ պաշտոնական աղբյուրներից ծագելու հանգամանքի հետ, ինչպես վերը նշվեց, պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ստեղծված նամակագրական կապի դժվարությունների և սահմանափակումների հետ:

Հայոց ցեղասպանության մասին վկայությունների հետագա ճակատագիրը ևս ուշագրավ է: Ինչպես պարզվում է Ա. Սարաֆյանի՝ համեմատաբար վերջերս լույս տեսած հոդվածից՝ պետդեսպարտամենտը 1915թ. հունիսից սկսած, Օտարերկրյա միսիաների լիազորների ամերիկյան խորհրդի (ՕՄԱԽ) քարտուղար Ջ. Բարտոնին հնարավորություն է ընձեռել ծանոթանալու դեսպարտամենտի արխիվում՝ հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող որոշ նյութերին: Մեպտենբերի կեսերին հայերի կոտորածների ուսումնասիրման ամերիկյան կոմիտեի նախագահ՝ Բարտոնը գործուղվել է Վաշինգտոն, ուր նրան պետդեսպարտամենտը արտոնել է ծանոթանալ հայերի կոտորածներին վերաբերող ցանկացած փաստաթղթի հետ:¹¹ Կազմակերպու-

թյունը, առանց նշելու աղբյուրները, հաճախ նաև վավերագրերում հիշատակվող տեղանուններն ու անձնանունները՝ անվտանգության նկատառումներով, 1915թ. հոկտեմբերի 4-ին «Նյու Յորք Թայմսում» տպագրում է մի երկար հրապարակում, ուր ըստ Սարաֆյանի օգտագործվել էին պետդեսպարտամենտի առնվազն 19 վավերագիր, որոնք հավաքել և խմբագրել էր Ջ. Բարտոնը:¹²

1916 թվականից սկսած, պետդեսպարտամենտը՝ Բարտոնին վերապահում է անսահմանափակ իրավունք՝ հայերի տեղահանումներից ու կոտորածներին վերաբերող փաստաթղթեր ուսումնասիրման համար: Այս հանգամանքից օգտվելով՝ Բարտոնը անգլիացի պատմաբան Թոմսթրիին է ուղարկում պետդեսպարտամենտի արխիվային նյութերը՝ խնդրելով, որ չնշվեն դրանց ծագումն ու այլ մանրամասներ, ինչպես օրինակ՝ անձանց և վայրերի անունները:¹³ Մեկ այլ հոդվածում Սարաֆյանը նշում է, որ հենց ՕՄԱԽ-ի փոխանցած նյութերը (որոնց կեսից ավելին պետդեսպարտամենտին հասցեագրված պաշտոնական զեկուցագրերն են) կազմում են Բրայսի և Թոմսթրիի հայտնի «Կապույտ գրքի» հիմնական նյութը:

Ամերիկյան պաշտոնական վավերագրերը հասարկությանը հայտնի էին դառնում նաև այլ ճանապարհներով: 1915թ. հուլիսի 31-ին Կ. Պոլիս ժամանած գերմանացի հայտնի հայասեր Լեփսիուսը հանդիպում է ունենում Հ. Մորգենթաուի հետ և խնդրում նրան՝ հնարավորություն տալ ծանոթանալ դեսպանատանը եղած Հայոց ցեղասպանությունը վերաբերող ամերիկյան վավերագրերին՝ դրանք Գերմանիայում տարածելու նպատակով: Դեսպանը, ստանալով պետդեսպարտամենտի համաձայնությունը, տրամադրեց Լեփսիուսին այն, ինչ նա խնդրում էր:¹⁴ այդ նյութերը հետագայում օգտագործվեցին նրա նշանավոր «Չեկուցագրում»:

Եթե նկարագրենք Հայոց ցեղասպանության մասին տեղեկատվական շղթան, այն կարելի է համեմատել ծառի հետ, որի արմատները՝ տեղեկատվության աղբյուրները, ինչպես նաև ճյուղերը՝ այդ տեղեկությունների տարածման ուղիները, բազմաթիվ են: Մինչդեռ, եթե շարունակենք այս համեմատությունը, ապա ծառի բունը՝ Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանատնից Վաշինգտոն պետդեսպարտամենտին հասնող տեղեկատվական ուղին միակն է, առանց այլընտ-

¹⁰ *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. III: The Central Lands*, compiled and introduced by A. Sarafian, Watertown, Mass.: Armenian Review, 1995, p. X.

¹¹ Sarafian, "The Paper Trail: The American State Department and the Report of the Committee on Armenian Atrocities," in *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, Tome I, Paris, 1994, p. 127, p. 129.

¹² *Ibid.*, p. 129.

¹³ *Ibid.*, p. 131.

¹⁴ RG 59,867.4016/83 բեովում է ըստ *Armenian Review*, 1984, Spring, Vol. 37, No. 1, p. 85.

րանքի: Ըստ էության՝ այդ ուղիով է անցել այդ տարիներին Հայոց ցեղասպանության մասին աշխարհին ներկայացված տեղեկատվության մեծ մասը: Այս հանգամանքը բացառիկ արժեք է տալիս Հ. Մորզենթաուի գեկուցագրերին, որոնցում բերվող փաստերն ու վերլուծությունները՝ մեծ մասամբ հիմնված իրեն հասած գեկուցագրերի վրա, բյուրեղացնում էին վերոհիշյալ աղբյուրների պարունակած ողջ տեղեկատվությունը: Նրանք, ովքեր կասկածի տակ կոնեն այդ գեկուցագրերում ներկայացվող փաստերի իսկությունը, մեխանիկորեն ստիպված կլինեն հերքել նաև այդ տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ծառայող ԱՄՆ-ի դիվանագետների և այլ քաղաքացիների ներկայացրած ծավալուն վկայությունները: Սա ևս մի գործվոր փաստարկ է Մորզենթաուի ներկայացրած տվյալների բացառիկ արժեքի:

Քանի որ, ինչպես Ռ. Ադալյանն է նշում, Թուրքիայի ներքին շրջաններից հայերի բնաջնջման մասին ամերիկյան աղբյուրներից ծագող համարյա բոլոր տեղեկություններն անցել են Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանատան միջոցով, ուր Հ. Մորզենթաուն, ծանոթանալով դրանց՝ հղել է պետդեսպարտամենտին: Ամերիկյան արտաքին գերատեսչության արխիվները (գոնե 1915թ.) կարելի է անկասկած համարել Հայոց ցեղասպանության մասին վավերագրերի հարստագույն շտեմարան:¹⁵ Առանց այդ վավերագրերի գոյություն չէին ունենա Հայոց ցեղասպանության մասին վաղուց արդեն դասական համարվող հարստագույն ժողովածուները՝ Բրայսի և Թոյնբրիի «Կապույտ գիրքը» և Լեփսիուսի «Տեղեկագիրք»:

Ստորև ներկայացվող փաստաթղթերն ունեն որոշակի տրամաբանական ուղղվածություն: Նախ՝ ներկայացվում են Հ. Մորզենթաուի գեկուցագրերը՝ հասցեագրված պետդեսպարտամենտին, դուրս թողնելով նրանք, որոնք իրականում գրվել են ամերիկյան հյուպատոսների կամ այլ անձանց կողմից, բայց փոխանցվել են Մորզենթաուի միջոցով: Այստեղ են հավաքված նաև պետդեսպարտամենտի պատասխան հաղորդագրությունները ԱՄՆ-ի դեսպանին: Ծիշտ է, այդ փաստաթղթերը փոքրաթիվ են և ոչ ծավալուն, սակայն դրանից էլ կարելի է ստանալ բավական արժեքավոր տեղեկություններ տեղի ունեցածի նկատմամբ ամերիկյան արձագանքի, ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականության մասին: Եվ ի վերջո՝ այստեղ են հավաքված Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող՝ ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտի

նամակագրության մի քանի նմուշներ, ինչպես, օրինակ, ԱՄՆ-ում Գերմանիայի դեսպանի նամակը պետքարտուղարին և այլն:

Կ. Պոլսի հղված բազմաթիվ գեկուցագրերի, ինչպես նաև արդեն հետագայում՝ ԱՄՆ-ի մամուլում կոնկրետ փաստերի վերաբերյալ հրապարակումների հետ այս փաստաթղթերը համադրելու միջոցով կարելի է ստանալ Օսմանյան կայսրությունից մինչև ամերիկյան մամուլ (այստեղից՝ ամերիկյան լայն հասարակայնություն) ձգվող տեղեկատվական շղթայի հստակ պատկերը, ինչը օգնում է մեզ հասկանալու, թե ինչ է տեղի ունեցել Հայոց ցեղասպանության տարիներին, այդ ողբերգությանը աշխարհին տեղյակ պահելու համար:

Բերվող փաստական նյութից կարելի է դուրս բերել մի քանի գլխավոր թեմաներ, որոնք քննարկման նյութ են փաստաթղթերի տարբեր հատվածներում: Բերվող վավերագրերում շոշափվող կարևորագույն թեմաներից մեկը 1915թ. ընթացքում արևմտահայության կրած տառապանքների՝ նրանց տեղահանության, կոտորածների, նրանց դեմ գորածադրվող բռնությունների ու դաժանությունների մասին տեղեկատվությունն է, որի մասին Մորզենթաուն պարբերաբար ահագանգել է իր ղեկավարությանը: Հայերի դեմ բռնությունների առաջին փուլի՝ զանգվածային ձերբակալությունների ու դրանց օրինականության երևույթի հավակնություն ունեցող նմանօրինակ այլ գործողությունները վկայող Հ. Մորզենթաուի հղած առաջին տեղեկագրերից մեկը մայիսի 27-ի նրա գեկուցագիրն էր, որում մասնավորապես տեղեկացվում է. «100-ից ավելի ականավոր հայեր [Կ. Պոլսում, ապրիլի 24-ին] ձերբակալվել են հեղափոխական շարժումները կանխելու շինծու պատրվակով»: 'Իեսպանը գեկուցագրում ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ ձերբակալվածների մեջ էր նաև ԱՄՆ-ի հպատակագրված քաղաքացի ոմն Լևոն Չիրինգոնը, որի հարցը հատուկ հոգածության առարկա է եղել դեսպանի համար:¹⁶

1915թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, երբ դեռ նոր էր ծայր առնում հայերի դեմ վաղօրոք մշակված դիվային ծրագրի իրականացումը ու Կ. Պոլսում կարծես թե ամեն ինչ խաղաղ էր, թեև լարված, Հ. Մորզենթաուն դեռ քիչ էր պատկերացնում թե ինչ վերահաս ողբերգություն է պատրաստվում: Ամերիկյան դեսպանը, զբաղվելով այս կամ այն ձերբակալվածի ճակատագրով, առանձին վայրերում տեղի

¹⁵ R. Adalian, Le génocide des Arméniens dans les archives américaines ..., p 96.

¹⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: The World War. Washington: 1928, file no. 867.4016/58.

ունեցած դաժանությունների դեմ բողոքելով, դեռ չէր տեսնում արտաքուստ առանձին այդ երևույթների ներքին կապը: Բայցևայնպես, նահանգներից դեսպանատուն հասնող տեղեկությունները լի էին հայերի հետագա ճակատագրի հանդեպ տագնապով: Ապրիլի 30-ին Հ. Մորգենթաուի՝ պետդեսպարամենտին հղված զեկուցագրին կրցված է նաև նույն օրը ստացված Ջ. Ջեքսոնի՝ Հայեպի ամերիկյան հյուպատոսի զեկուցագիրը, որտեղ հայտնվում էր «կայսրության ուրոշ շրջաններում հայերի հետապնդումների, թալանի և կոտորածների» մասին, արտահայտելով այն միտքը, որ դրանք «ոչ-թուրք և ոչ-իթթիհադական տարրերի դեմ ուղղված ճնշամիջոցների» մասն են կազմում:¹⁷

Հատկանշական է, որ մման ձևակերպում հետագայում նույնպես հանդիպում ենք նաև դեսպանի և ոչ միայն նրա զեկուցագրերում: Այս դեպքում, սակայն, ըստ ամենայնի, Մորգենթաուն դեռ նկատի չունի հայերի զանգվածային բնաջնջումը, քանի որ զեկուցագրում դեսպանը այն կարծիքն է հայտնում, որ տեղի ունեցող «ժայռահեղությունները» ավելի շուտ տեղական պաշտոնյաների կամայական գործողությունների հետևանք էին: Այդ ժամանակահատվածում, Մորգենթաուի պատկերացմամբ, տեղի ունեցող իրադարձությունները հայ-թուրքական բախում են իրենից ներկայացնում, քախում իշխող վերնախավի՝ «Միություն և Առաջադիմություն կոմիտեի» և արևմտահայության միջև: Հայերը, ըստ Մորգենթաուի, համիրավի են պատժվում, քանզի նրանց ճնշող մեծամասնությունը հավատարիմ է եղել օսմայան կառավարությանը: Այս գնահատականը թեև ունի ռացիոնալ կետեր, սակայն ընդհանուր առմամբ պարզունակ է, քանի որ հաշվի չեն առնվում Օսմանյան կայսրության յուրահատկությունները և այլ հանգամանքներ՝ կրոնական, ազգային, ժողովրդագրական և այլն: Մոտեցումը պարզունակ է նաև այն պատճառով, որ իր ժամանակին հատուկ «քաղաքացիական ազգ» հասկացությունը, որ ծագում էր այդ ժամանակվա Եվրոպական երկրներում և արդեն վաղուց հատուկ էր ԱՄՆ-ին, դեսպանը արհեստականորեն փորձում է կիրառել Թուրքիայի դեպքում, ինչը հիմնավորապես սխալ է:

Տեղի ունեցող Հայոց ցեղասպանության դրդապատճառների մասին Մորգենթաուի տեսակետների աստիճանական վերափոխումը նկատելի է զեկուցագրից զեկուցագիր: Այսպես, 1915թ. մայիսի 25-ին դեսպանի զեկուցագիրը պարունակում է հայերի ողբերգության

արմատների մասին նրա հայեցակետերի մանրամասն շարադրանքը: Ըստ դեսպանի, հայերը հուսախաբվել էին օսմանյան հեղափոխությունից և ընդդիմադիր դիրք էին գրավել կառավարության նկատմամբ: Այդ ընդդիմությունը, սակայն, ինչպես բազմաթիվ այլ հակա-իթթիհադական տարրերի մոտ, պասիվ էր և հուսահատ: Ընդհանուր առմամբ, ըստ Մորգենթաուի, հայերը յուրա են եղել կառավարության նկատմամբ և Վանի «սպառամբությունը» ընդհամենը բացառություն էր և հուսահատ դեպք: Դեսպանը, թերևս թուրքական աղբյուրների ազդեցության տակ, նշում է, որ «սպառամբների» թիվը «հավանաբար 25000 է», սակայն միաժամանակ նախազգուշացնում պետդեսպարտամենտին, որ լիովին արժանահավատ տեղեկություններ չկան՝ իշխանությունների հարուցած անհաղթահարելի խոչընդոտների պատճառով:

Շարունակելով գնահատել տեղի ունեցող տարագրությունների պատճառները, դեսպանը նշում էր, այս անգամ հենվելով սեփական վստահելի աղբյուրների վրա, որ այդ գործողությունները «նպատակ ունեին ցիրուցան անել հոծ բնակվող հայ բնակչությանը» ... և հասնել նրանց լրիվ հնազանդությանը՝ նրանց զուտ թուրքաբնակ գյուղերում վերաբնակեցնելով, ուր նրանց, անշուշտ ծանր զրկանքներ էին սպասում: Մորգենթաուն միաժամանակ ավելացնում է, որ երկու կողմերն էլ (նկատի ունի հայերն ու կառավարությունը) վախենում են միմյանցից:¹⁸ Վերաբնակեցման այս լավատեսական տեսակետը՝ որոշ խմբագրումներով, թերևս պաշտպանեն այսօրվա թուրքական կեղծարարները, սակայն փաստաթղթերի հետագա ուսումնասիրումը վկայում է դեսպանի տեսակետների աստիճանական զարգացման մասին:

Եթե այս և նախորդ զեկուցագրերում Մորգենթաուն ինչ-որ, թեկուզ և քիչ, չափով փորձում է հասկանալ կամ արդարացնել կառավարության դիրքորոշումը, ապա հաջորդող զեկուցագրերում մման բան այլևս չկա: Ընդունելով հանդերձ, որ գործադրվող միջոցները պատժամիջոցներ էին (ավելի շուտ ցուցադրական քան իրական), այդ զեկուցագրերում նշվում է, որ դրանք հայերի իրական կամ ենթադրյալ «մեղավորության» համեմատ անհամամասնորեն խիստ են եղել:

Մինչդեռ դեպքերի անմիջական վայրերում գտնվող ավելի ցածր պաշտոն զբաղեցնող դիվանագետների և այլ անձանց հեղի-

¹⁷ Papers Relating ..., file no. 867.4016/59.

¹⁸ Papers Relating ..., file no. 867.4016/71.

նակած վավերագրերում տրվում են առավել իրատեսական և համարձակ գնահատականներ՝ ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ: 1915թ. ապրիլին Կ. Պոլսում գտնվող Հ. Մորզենթաուին դժվար էր պատկերացնել, որ ինքը ժամանակակիցն էր դառնում պատմության մեջ եզակի ողբերգության: 1915թ. ապրիլի 21-ին Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի գեկուցագրի ներդիր-նամակում՝ Այնթապից դր. Քարոլայն Համիթոնն ու դր. Ռեննին արդեն գրում էին «քրիստոնյաների դեմ ուղղված ընդհանուր ծրագրի մասին»:¹⁹ Ավելին, զուգահեռներ էին անցկացվում այդ և 1896-ի ու 1909-ի կոտորածների միջև և նշվում էր, որ զանգվածային տեղահանությունը «կոտորածի իրականացման տարատեսակ է»:²⁰

Իսկ Մերսինում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Նաթանը 1915թ. մայիսի 28-ին հեռագրում է Մորզենթաուին. «Տեղահանումների վախն ու արդեն տեղահանվածների կրած տառապանքներն ու կորուստները բավական են հայերին հետ պահելու կառավարության դեմ ցանկացած գործողությունից, անգամ եթե այդպիսիք ծրագրվել են»:²¹

Այնուամենայնիվ, թեև դանդաղորեն, ակնատեսներին աստիճանաբար պարզ է դառնում, որ երիտթուրքական կառավարության նպատակը հայերին ենթադրյալ դավաճանության համար պատժելը չէր, այլ ոչ ավելին, ոչ պակաս, քան հայ ազգը Օսմանյան կայսրությունում բնաջնջելը: Կառավարող շրջանների այդ հանցագործ մտադրությունների մասին ահազանգողների շարքերում առաջիններից մեկը Հալեպի ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնն էր, և դա պատահական չէ, քանի որ Հալեպում 1915թ. մայիսից արդեն կարելի էր ականատես լինել տեղահանյալների ողբալի վիճակին և լսել նրանց պատմած սարսափելի պատմությունները: Հունիսի 5-ին հյուպատոսը Մորզենթաուին հղված իր գեկուցագրում նշում է, որ տարբեր մարդկանց ջանքերը՝ վերջ դնելու բռնություններին, արդյունք չեն ունենում: «Սա, անկասկած, հայ ազգը իսպառ ոչնչացնելու մանրամասն կանխամտածված ծրագիր է», - իր գնահատականն է

տալիս ամերիկյան հյուպատոսը:²²

Արդեն թափ առնող հայերի զանգվածային կոտորածների ու տեղահանությանը գնահատական տալու հարցում կամաց-կամաց սկսվում է փոխվել նաև Հ. Մորզենթաուի դիրքորոշումը: Ինչքան էլ Կ. Պոլսում այդ գործողությունները հայերի դեմ սահամանափակ ճնշամիջոցների պատրանքն ունենային, այնուամենայնիվ, նահանգներից դեսպանատուն հասնող հաղորդագրերը գնալով ավելի սարսափելի տեղեկություններ էին հաղորդում:

1915թ. հունիսի 30-ին՝ Խարբերդից հայերի առաջին խմբի տեղահանման նախորդ օրը, քաղաքի ամերիկյան հյուպատոս Լ. Դեկսի իր գեկուցագրում աներկբայորեն նշում է, որ ծրագրվող տեղահանումը նշանակում է տեղահանյալների ճնշող մեծամասնության ստույգ մահ և հայկական վեց վիլայեթների՝ ըստ հյուպատոսի 1000000 հայ բնակչության տեղահանումը մի ձեռնարկ է, որ պատմության մեջ «զուգահեռ չի ունեցել»:²³ Փաստորեն, ըստ հյուպատոսի դիպուկ գնահատականի՝ ընտրվել էր կոտորածի առավել արդյունավետ ձևը՝ զանգվածային տեղահանումը:²⁴

Հ. Մորզենթաուի հուլիսի 10-ի գեկուցագիրը արդեն պարունակում է տեղի ունեցող իրադարձությունների առավել խորափափանց գնահատական: Ջեկուցագրում մեջբերում է արվում Դեկսի վերոհիշյալ գեկուցագրից՝ «ինչպես երևում է՝ գոյություն ունի հայ ազգը խորտակելու սխտեմատիկ ծրագիր»:²⁵ Ինչ-որ առումով կրկնելով նախկին, ոչ-իրատեսական գնահատականները, այն է՝ հայերն ու թուրքերը մի ժամանակ ապրել են համերաշխ, հայերը օգնել են ռուսներին գրավելու Վանը և այդ պատճառով, թեև անարդարացի, վրեժ է լուծվում, դեսպանը նաև ընդգծում է, որ հայերի ճնշող մեծամասնությունը անմեղ է և հավատարիմ և նրանց դեմ շինծու մեղադրանքներ են ուղղվում:

Ինչպես իր հողվածում նկատում է Ռ. Արայանը, հուլիսի 10-ի գեկուցագրում Մորզենթաուի մի կարևոր արտահայտություն կարծես

¹⁹ *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. I: The Lower Euphrates*, compiled and introduced by A. Sarafian, Watertown, Mass.: Armenian Review, 1993, p. 8.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. III: The Central Lands*, compiled and introduced by A. Sarafian, Watertown, Mass.: Armenian Review, 1995, p. 79.

²² *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. I: The Lower Euphrates*, compiled and introduced by A. Sarafian, Watertown, Mass.: Armenian Review, 1993, p. 20.

²³ *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. II: The Peripheries*, compiled and introduced by A. Sarafian, Watertown, Mass.: Armenian Review, 1994, p. 3.

²⁴ *Ibid.*, p. 4

²⁵ *Papers Relating ...*, file no. 867.4016/74.

կրկնում է մայիսի 24-ին Դաշնակից կառավարությունների ընդունած հայտարարության տեքստի մի հատված: Նշելով, որ փորձ է արվում հայերին Օսմանյան կայսրությունում արմատախիլ անել, և թվարկելով հայերին պատուհասած բազմաթիվ բռնությունները, դեսպանը ընդգծում է, որ «այդ գործողությունները ... լրիվ կամայական են և ուղղորդվում են Կ. Պոլսից՝ ռազմական անհրաժեշտության պատրվակով», փաստորեն՝ այն, ինչ ասվում էր վերոհիշյալ փաստաթղթում:²⁶

Հուլիսի 16-ին Մորզենթաուի ուղարկած զեկուցագիրը, իչպես նկատում է Ռ. Ադալյանը, թերևս 20-րդ դարում առաջին անգամ նման բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից մի ազգի նկատմամբ տեղի ունեցող ցեղասպանության մասին ուղղակի վկայությունն է: Նրանում Մորզենթաուն, առանց դիվանագիտական այլախոսությունների նշում է. «ընթացքի մեջ է մի ազգի ոչնչացման գործընթաց»:²⁷

Միաժամանակ, մեզ հետաքրքրող կարևորագույն հարցերից է Հայոց ցեղասպանության այսպես կոչված «ամերիկյան արձագանքը»: «Ամերիկյան արձագանք» հասկացությունը ճիշտ կլիներ բաժանել երկու՝ բավական տարբեր հատվածների: Դրանցից առաջինը կարելի է անվանել «պաշտոնական արձագանք»՝ այն գործողությունների ամբողջությունը, որը կատարվել է ԱՄՆ-ի պաշտոնյաների կողմից ԱՄՆ-ում կամ Թուրքիայում՝ հայերին փրկելու ուղղությամբ: Երկրորդը՝ ի տարբերություն առաջինի կատարվել է ոչ պաշտոնական, մասնավոր անձանց՝ հիմնականում միսիոներների կողմից, մեծ մասամբ հայերին մարդասիրական օժանդակություն ցույց տալու տեսքով: ԱՄՆ-ի պաշտոնական արձագանքի մասին վկայող հատվածներ պարունակվում են Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող ամերիկյան վավերագրերի առաջին իսկ նմուշներից (1915թ. ապրիլ-մայիս): ԱՄՆ-ը, որն իբրև չեզոք պետություն, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ներկայացնում էր նաև վերջինիս դեմ պատերազամող Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի հետագայում նաև Իտալիայի շահերը, իր վրա էր վերցրել նաև այդ երկրում ոչ-մուսուլմանների պաշտպանության հոգսը, մի բան, որը ավանդաբար Թուրքիայում կատարում էին վերոհիշյալ երկրները՝ մասնավորապես առաջին երկուսը: Չնայած 19-րդ դարում ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը ուղղորդված «Մոնրոյի դոկտրինին», որը ԱՄՆ-ին հեռու էր պահում «Հին

²⁶ Adalian, Le génocide ..., p. 100.

²⁷ RG 59, 4016/76, քերվում է puun R. Adalian, Le génocide ..., p. 100.

աշխարհից», ԱՄՆ-ի այդ կարգավիճակը նրան մղում էր ակտիվ միջոցներ ձեռնարկել թուրքական իշխանությունների կողմից ոչ-մուսուլման փոքրամասնությունների դեմ սաստկացող բռնությունները խոչընդոտելու համար: Եթե ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ընդհանուր առմամբ հաջողվեց պաշտպանել պատերազմող երկրների քաղաքացիների շահերը Թուրքիայում, ապա հայերի հարցում նրանք բախվեցին անհաղթահարելի խոչընդոտների, քանզի այստեղ խոսքը վերաբերում էր ոչ թե էպիգոդիկ բռնությունների, այլ կանխամտածված և հետևողականորեն իրականացվող մի ազգի ցեղասպանությանը:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրագործվող բռնությունների սաստկացման մասին առաջին տեղեկություններին պետդեսպարտամենտը արձագանքեց Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպանին հրահանգելով, որպեսզի նա ներազդի թուրքական կառավարության վրա՝ հայերի նկատմամբ բռնաճնշումները դադարեցնելու նպատակով:²⁸ Իրականում 1915-ի գարնանը թե՛ դեսպանը և թե՛ առավել ևս պետդեսպարտամենտում իրենց հաշիվ չէին տալիս, որ այդ գործողությունների ծրագրողն ու իրականացումը կազմակերպողը հենց իրենք՝ թուրքական իշխանություններն էին:

ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորզենթաուն Հայոց ցեղասպանության առաջին ամիսներից իսկ ակտիվ դիրք էր գրավում հայերի շահերի պաշտպանության հարցում, այդ նպատակին հասնելու համար գործադրելով տարբեր մոտեցումներ: Մանավանդ առաջին պահերին դեսպանի ջանքերը հաճախ ուղղված էին առանձին անհատների պաշտպանությանը, մասնավորապես նրանց, ովքեր կապված էին Օսմանյան կայսրությունում գործող ամերիկյան հաստատությունների հետ: Հայերի՝ իբրև ամբողջական միավորի պաշտպանության հարցում Մորզենթաուն, բացի իր անձնական միջոցառություններից, որոնք կրում էին ոչ-պաշտոնական բնույթ, ջանքեր էր գործադրում նաև այս հարցին Կ. Պոլսում հավատարմագրված այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների ուղղությամբ բևեռելու նպատակով: Այս հարցում, ինչպես Մորզենթաուն իրավամբ նշում է, առանձնակի կարևորություն ուներ Գերմանիայի դեսպանի դիրքը, որի հետ բազմաթիվ հանդիպումների մանրամասն շարադրանքը գտնում ենք Մորզենթաուի հուշերում: Իր զեկուցագրերից մեկում Մորզենթաուն այն կարծիքն է արտահայտում, որ ստեղծված իրավի-

²⁸ Papers Relating ..., file no. 867.4016/58, 867.4016/58a.

ճակում միայն Գերմանիան է ի վիճակի կանգնեցնելու հայերի դեմ ծավալված բռնարշավը:²⁹ Սակայն Մորգենթաուն այդ հարցում հաջողության չի հասնում. Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգեն-հայնը հրաժարվում է այս հարցով «Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելուց»: Հուլիսի 10-ի իր գեկուցագրում Մորգենթաուն նշում է, որ ինքը գերմանական դեսպանին հասկացնել է տվել, որ իր կառավարությունն ու անձամբ ինքը տեղի ունեցող ողբերգությունում մեղքի իրենց բաժինը կունենան:³⁰ Այդ է պատճառը, թերևս, որ դեսպանը պատրանքներ չի տաժում մի քանի օր դրանից առաջ՝ հուլիսի 4-ին գերմանական դեսպանի ներկայացրած հուշագրի առթիվ, այդ մասին այն կարծիքը հայտնելով պետդեսպարտամենտին, որ այդ փաստաթուղթը սոսկ արձանագրության համար է և նպատակ ունի Գերմանիան ազատել պատասխանատվությունից:³¹ Այնուամենայնիվ, դեսպանը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Վանգենհայնը մի քանի շաբաթով մեկնեց Թուրքիայից, փորձեց լեզու գտնել նրա փոխանորդի՝ Հոհենլոեի հետ, ակնկալելով նրանից համագործակցություն այս խնդրում: Դեսպանի փոխանորդը, իսկապես, հերթական հուշագիր-բողոքը ներկայացրեց թուրքական կառավարությանը, սակայն դրանից, միևնույն է իրավիճակը չփոխվեց, մանավանդ Բեռլինում հավանություն չէին տալիս իրենց դաշնակից Թուրքիայի հասցեին կտրուկ հայտարարություններին:

Պետդեսպարտամենտը, նույնպես, ինչպես և դեսպանը, կարևորել է այս հարցում գերմանական դեսպանությանը, նրա միջոցով և՛ Գերմանիայի բռնած դիրքը: Այսպես, երբ ամերիկյան դեսպանը հեռագրեց ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտին, որ «գերմանական դեսպանը խիստ բողոք է ներկայացրել Բ. Դռանը»,³² ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը հեռագիր-հարցում հղեց դեսպանին՝ «Արդյո՞ք գերմանական դեսպանի բողոքը բարելավել է իրավիճակը»:³³

Մորգենթաուի այն պնդումը, որ Գերմանիայի նմանօրինակ դեմարշները լոկ նպատակ ունեին աշխարհին հավատացնելու, որ

²⁹ Papers Relating ..., file no. 867.4016/74.

³⁰ Ibid.

³¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես H. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, NY, 1918, pp. 374-375.

³² Խոսքը վերաբերում է 1915թ. օգոստոսի 9-ին ներկայացրած հուշագրին, տես 867.4016/91.

³³ Papers Relating ..., file no. 867.4016/91.

Գերմանիան ոչ մի մեղսակցություն չունի տեղի ունեցած ոճրին, հաստատվում են գերմանացի դիվանագետների հետագա գործողություններով: Այսպես, երբ 1915թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ԱՄՆ-ի մամուլը և հասարակայնությունը լայնորեն արձագանքեցին հայերի ողբերգությանը և այդ առիթով մի կողմից իբրև մեղսակից, իսկ մյուս կողմից իբրև այս խնդրում գործուն լծակների տիրապետող միակ երկիր մատնանշվում էր Գերմանիան, ԱՄՆ-ում Գերմանիայի դեսպան Բեռնստորֆը, ի պատասխան այդ մեղադրանքների պետքարտուղարին է ներկայացնում մի հեռագիր: Այս հեռագրում դեսպանը ներկայացնում է նույն թվականի օգոստոսին Բ. Դռանը ներկայացրած գերմանական դեսպանի հուշագիր-բողոքը, որում ընդգծվում էր, որ Գերմանական կառավարությունը հրաժարվում է «այդ սարսափելի արարքներից բխող որևէ պատասխանատվությունից և կտրականապես ժխտում այն կարծիքը, որ Գերմանիան կարող է դրդած կամ արդարացրած լինել նման գործողությունները»:³⁴

ԱՄՆ-ի դեսպանը, ինչպես երևում է նրա գեկուցագրերից, փորձել է նաև համոզել այլ երկրների՝ Իտալիայի, Բուլղարիայի, Նիդեռլանդների դեսպաններին, միանալու հայերի նկատմամբ ծավալված բռնությունների դեմ բողոքելու ջանքերին: Մորգենթաուն նաև մի քանի գեկուցագրերում նկարագրում է Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանի հետ այդ կապակցությամբ տեղի ունեցած գրույցների մասին, որոնք սակայն, չնայած ավստրիական դեսպանի համեմատական բարեհաճությանը, նույն արդյունքն են ունեցել, ինչ գերմանական դեսպանի հետ առանձնագրույցները:

Սակայն հայերի դեմ բռնությունները կանխելու գործում այլ երկրների դեսպանների աջակցությունը շահելը դեսպանի գործունեության ընդհանրել մի կողմն էր: Մորգենթաուն նաև ինքն է սեփական նախաձեռնություն ցուցաբերել, հաճախ պետդեսպարտամենտին առաջարկելով հնարավոր քայլեր: Դեսպանը հուլիսի 10-ի իր գեկուցագրում նշում է, որ հայերի հալածանքը մեղմելուն ուղղված քայլեր ձեռնարկելու խնդրով ինքը խորհրդակցել էր բազում տարիներ Թուրքիայում ապրած ամերիկացի միսիոներների հետ, որոնք սակայն դժվարացել են որևէ խորհուրդ տալ:³⁵ Նմանապես դժվարացել է խորհուրդ տալ պետդեսպարտամենտը, որը մինչ այդ զբաղեցնում էր իրադարձությունների զարգացմանը պասիվ հետևելու դիրքը-

³⁴ Papers Relating ..., file no. 867.4016/173.

³⁵ Papers Relating ..., file no. 867.4016/74.

րոշում: Հուլիսի 16-ին, ի պատասխան Մորզենթաուի՝ վերոհիշյալ գեկուցագրի և նրա խնդրանքի՝ իրեն առաջարկություններ տալ ստեղծված իրադրության վերաբերյալ, պետդեպարտամենտը նրան նոր ոչինչ չի առաջարկում՝ հավանություն տալով մինչ այդ նրա ընդունած գործելակերպին:

Սակայն մյուս կողմից պետդեպարտամենտի նկատմամբ էլ էր գործադրվում ճնշում՝ հայերի նկատմամբ բռնությունները կանխելու համար ամեն հնարավորը անելու խնդրանքով: Պետդեպարտամենտը, սակայն իր հիմնավորումներն էր բերում, համաձայն որոնց հայերին պաշտպանելը բարդացել է, քանի որ «այդ ազգի հոծ զանգվածներ գինված ապստամբության մեջ են թուրքական կառավարության դեմ»:³⁶ Փաստորեն, հայերին օգնելը, ըստ պետքարտուղարի, կնշանակեր օգնել խռովարարներին, պնդում, որը ձեռնառու էր պետդեպարտամենտին, սակայն իրականությանը, մեղմ ասած չէր համապատասխանում: Մորզենթաուն, օգոստոսի 11-ի իր գեկուցագրում ներկայացնում է երեք կետից բաղկացած գործողությունների մի ծրագիր, որոնցում բացի թուրքական և գերմանական կառավարությունների վրա ներգործումներից, առաջարկվում էր պայքարել՝ տառապյալ հայերին անհապաղ օգնություն հասցնելու իրավունք ստանալու հարցում: Ըստ դեսպանի վերջին կետը ամենակարևորն էր և որը ինքնին կենթադրելու ԱՄՆ-ի բողոքող դիրքորոշումը:³⁷

Միակ առաջխաղացումը այս հարցում ԱՄՆ-ի՝ հոկտեմբերի 4-ի ոչ-պաշտոնական բողոքն էր, որով պետքարտուղար Լանսինգը հրահանգում էր Մորզենթաուին՝ փոխանցել թուրքական կառավարությանը, որ հայերի նկատմամբ հալածանքները «ի չիք են դարձնում բարեկամության այն զգացումը, որ ԱՄՆ-ի ժողովուրդը տածել է թուրքիայի հանդեպ»:³⁸ Սակայն սա այն վերջակետն էր, որից այն կողմ ԱՄՆ-ը չգնաց թուրքիայի դեմ իր բողոքներում:

Իրականում այս և նմանօրինակ հայտարարությունները ի վիճակի չէին հետ պահել թուրքիային իր ցեղասպան ծրագրի իրականացումից, քանի դեռ իրական լծակներ չէին գործի դրվում: Այդ մասին Հ. Մորզենթաուն պետդեպարտամենտին ուղղված հուլիսի 16-ի իր գեկուցագրում հստակորեն նշում է. «Բողոքներն ու սպառնալիքները անօգուտ են և թերևս դրդում են օսմանյան իշխանավորներին ձեռնարկելու առավել խիստ միջոցներ ... Ես կարծում եմ, որ ոչինչ

բացի ուժից, ինչը ԱՄՆ-ը ակնհայտորեն ի վիճակի չի գործադրելու, չի կարող շտկել իրավիճակը»:³⁹

Ամերիկյան կողմը ուժի չդիմելու համար ուներ իր բացատրությունը: Այսպես, 1915թ. նոյեմբերի 4-ին Մերսինում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Նաթանի՝ Հ. Մորզենթաուին հղված գաղտնի գեկուցագրում, հյուպատոսը անդրադառնալով ԱՄՆ-ում Մեծ Բրիտանիայի նախկին դեսպան Ջ. Բրայսի՝ ԱՄՆ-ին ուղղված կոչին՝ ճնշում գործադրել թուրքիայի վրա, որպեսզի վերջինս հայերի նկատմամբ բռնությունները դադարեցնի, ներկայացնում է մի քանի փաստ ոչ հեռու անցյալից: Հիշեցնելով, որ 1909թ., երբ եվրոպական ռազմաճակատները Մերսինի մոտ խարխախ էին ձգել, Ադանայում անարգել շարունակվում էր հայերի կոտորածը, իսկ բրիտանական հյուպատոսի խնդրանքը հայերին՝ հանձնել զենքերը, խաբեություն դուրս եկավ, հյուպատոսը՝ հույս հայտնելով հանդերձ, որ ԱՄՆ-ի միջամտությունը օգտավետ կլինի, միաժամանակ դատապարտում է եվրոպական տերությունների փորձը՝ ԱՄՆ-ի վրա բարդելու հայերի պաշտպանության պատասխանատվությունը:⁴⁰

Սակայն դրա փոխարեն ԱՄՆ-ը ի վիճակի էր ոչ-պաշտոնապես նպաստել հայերի դեռևս կենդանի հատվածների փրկությանը: Այդ նպատակով, թերևս, ավելի հարմար էին դեսպանի և ավելի ցածր պաշտոնյաների միջնորդությունները, քան ասենք պետդեպարտամենտի պաշտոնական միջամտությունը: Ինքը՝ պետդեպարտամենտը այդ գործողություններին մասնակցում էր ոչ-պաշտոնապես, սովորում, սակայն բավական արդյունավետ կերպով:

Մորզենթաուի ջանքերը՝ փրկելու հայության այս կամ այն հատվածին ունենում էին փոփոխական հաջողություն. թուրքական իշխանությունների տված խոստումները մեծավ մասամբ կեղծ էին դուրս գալիս: Օգոստոսի 18-ին Մորզենթաուն հաղորդում էր Վաշինգտոն, որ իրեն հաջողվել է թուրքական իշխանություններից կորզել կաթոլիկ և բողոքական հայերին տարագրությունից ազատելու խոստում,⁴¹ որը սակայն մնաց թղթի վրա: Սակայն, ինչ վերաբերում էր նույն գեկուցագրում նշվող՝ ամերիկյան հյուպատոսարանների հայ

³⁶ Papers Relating ..., file no. 867.4016/341.

³⁷ Papers Relating ..., file no. 867.4016/341.

³⁸ Papers Relating ..., file no. 867.4016/218a.

³⁹ RG 59, 867.4016/76, in R. Adalian, *le génocide ...*, p. 100.

⁴⁰ *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. II: The Peripheries*, compiled and introduced by A. Sarafian, Watertown, Mass.: Armenian Review, 1994, pp. 99-100.

⁴¹ Papers Relating ..., file no. 967.4016/99, այդ մասին տես նաև *New York Times*, 25 August.

ծառայողներին տարագրությունից ազատելու խոստմանը,⁴² վերջինս հիմնականում կատարվեց, քանզի այս հարցում ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունը անմիջական էր:

Հիմնովին բնաջնջվելու եզրին գտնվող արևմտահայության փրկության մեկ այլ ուղի էր Օսմանյան կայսրության տարածքից հեռանալը, ուղղություն, որով աշխատում էր նաև ԱՄՆ-ի դեսպանը: Օգոստոսի 11-ի զեկուցագրում դեսպանը նշում էր, որ թուրքական կառավարության որոշ անդամներ համաձայնել են թուլլատրել Կ. Պոլսի հայերին՝ հեռանալ, երբեք չվերադառնալու պայմանով:⁴³

Մորզենթաուն նաև հղացել էր մինչ այդ պահը կենդանի մնացած հայերին ԱՄՆ տեղափոխելու գաղափարը: Դրանով, իսկապես, հայերի մի հատված կփրկվեր ֆիզիակական բնաջնջումից, իսկ մյուս կողմից էլ կշահեր ԱՄՆ-ը՝ քանի որ աշխատասեր և բանիմաց հայերը մեծ օգուտ կարող էին տալ ԱՄՆ-ի տնտեսությանը: Այս հարցում դեսպանը փորձում է օգտագործել իր սերտ կապերը ամերիկյան միսիոներական շրջանների հետ: Դեսպանը՝ 1915թ. սեպտեմբերի 3-ին ներկայացրած իր զեկուցագրում լավատեսորեն էր տրամադրված այդ հարցում, և առաջարկում էր ստեղծել ազդեցիկ անդամներով մի կոմիտե՝ ԱՄՆ-ում, որի նպատակը պիտի լիներ օժանդակել հայերի զանգվածային ներգաղթը ԱՄՆ:⁴⁴ Այդ հարցում լավատեսորեն էր տրամադրված նաև ամերիկյան մամուլը: «Նյու Յորք Թայմսում» մինչև անգամ մի հոդված լույս տեսավ՝ «Այստեղ կուղարկվեն 550000 հայեր» լավատեսական խորագրի ներքո:⁴⁵ Սակայն այդ լավատեսությունը ավելի քան անհիմն էր: Իրականում թուրքական կառավարությունը չէր ցանկանա հայերին Թուրքիայից անվնաս հեռանալը՝ թեկուզ հայերի դեմ անլուր դաժանությունները աշխարհից ենարավորին չափ թաքցնելու դիտավորությանը: Մյուս կողմից՝ այդ հարցը զուտ տեխնիկապես դժվար էր իրագործել, քանի որ Թուրքիայի ավերող շրջափակված էին կամ ակնապատված, իսկ արստրյալ հայերի մի ստվար հատված ստիպված կլիներ երկար ճանապարհ կտրել ծովափ հասնելու համար: Ինչպես Մորզենթաուն էր հետազայում նշում, շատ քչերին հաջողվեց ստանալ Թուրքիայից հեռանալու իրավունք,⁴⁶ էլ ավելի քչերն էին ներգաղթել ԱՄՆ այդ տարիներին:

1915-1916թթ. Օսմանյան կայսրությունից ԱՄՆ ներգաղթի ծավալը շեշտակիորեն անկում ապրեց՝ համարյա դադարելով:⁴⁷

Այդ բազմաթիվ դժվարությունները նկատի ունենալով՝ սեպտեմբերի 22-ի պատասխան հեռագրում պետդեսպարտամենտը նշում է, որ «[չահագրգիռ] կողմերը զգում են, որ հայերի զանգվածային ներգաղթի ճանապարհին եղած խոչընդոտները անհաղթահարելի են», բայց միաժամանակ հարցում կատարում, թե արդյոք դեսպանն ի վիճակի է «ամենաարդյունավետ ձևով» տնօրինել 50-100000 դուլար:⁴⁸

Այսպիսով հայերի օգնության ռազմավարության մեջ ընդունվեց իրավիճակին ամենաշատը հարմարեցված սխեմա՝ օգնության կազմակերպումը տեղում և այդ նպատակով դրամահավաքների անցկացումը ԱՄՆ-ում: Մորզենթաուի խորհրդով ստեղծված Հայերի և սիրիացիների օգնության կոմիտեն (նախագահ՝ Ջ. Բարտոն) իսկապես կատարեց անգնահատելի աշխատանք ԱՄՆ-ում ծավալելով հայերի օգտին դրամահավաքի լայն արշավ՝ հավաքելով զգալի նյութական միջոցներ:⁴⁹ Սակայն բարդությունը այդ միջոցների բաշխումն էր, ինչը ծայր աստիճան բարդացվում էր թուրքական իշխանությունների հարուցած բազմաթիվ խոչընդոտների պատճառով: Այդ խոչընդոտները անհաղթահարելի էին ամերիկյան միսիոներների համար, մանավանդ Օսմանյան կայսրությունում դեռ 1914թ. աշնանից կապիտուլացիաների վերացումը հաշվի առնելով: Այս պարագայում ևս, ինչպես տեղեկատվության հաղորդման դեպքում, Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված ամերիկյան դիվանագետներն ու դեսպատեսպարտամենտը ամերիկյան միսիոներներին անգնահատելի օգնություն ցուցաբերեցին: Ինչպես նշվում էր «Նյու Յորք Թայմսի» սեպտեմբերի 24-ի համարում, մի քանի օր դրանից առաջ տեղի էր ունեցել հանդիպում օտարերկրյա միսիոներների լիազորների ամերիկյան խորհրդի քարտուղար Ջ. Բարտոնի, Կ. Պոլսի ամերիկյան Ռոբերտ քոլեջի խորհրդի տնօրեն Չ. Քրեյնի և պետդեսպարտամենտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Խորհրդակցության ընթացքում քննարկվել էր ամերիկյան ժողովրդի կողմից հայերին ցույց տրվող օգնության ծրագիրը, որին սակայն պետդեսպարտամենտի

⁴² Papers Relating ..., file no. 867.4016/90.

⁴³ Papers Relating ..., file no. 867.4016/90.

⁴⁴ Papers Relating ..., file no. 867.4016/117.

⁴⁵ *New York Times*, 14 September.

⁴⁶ Papers Relating ..., file no. 867.4016/162.

⁴⁷ Stü Gordon, *American Relations...*, p. 308, tab. 21.

⁴⁸ Papers Relating ..., file no. 867.4016/117.

⁴⁹ Այդ մասին տես J. Grabill, "Protestant Diplomacy and the American Mandate for Armenia, 1914-1920," in *Recent Studies in Modern Armenian History*. Cambridge, MA: Armenian Heritage Press, 1972, pp. 56-58.

մասնակցությունը ոչ-պաշտոնական կարգավիճակով էր.⁵⁰ Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատունը, փաստորեն դարձավ այն տարանցիկ կետը, որի միջոցով տեղահանյալ հայերին էին հասցվում ԱՄՆ-ում հավաքված նյութական միջոցները, մասնավորապես՝ դրամը: Ինչպես վկայում էր «Նյու Յորք Թայմսը», հոկտեմբերի 8-ին արդեն Հայերի կոտորածների ուսումնասիրման կոմիտեն հայերին օգնելու նպատակով ԱՄՆ-ում հավաքված 100000 դոլար էր փոխանցել Հ. Մորգենթաուիին՝ այն հետագայում տեղում վերաբաշխելու նպատակով:⁵¹

Սակայն դրանով չէին վերջանում բարդությունները: Թուրքական իշխանությունները հայտարարում էին, որ օգնության բաշխումը Թուրքիայի ներքին գործն է և պետք է տնօրինվի իրենց կողմից: Մրան անշուշտ, կտրականապես դեմ էին ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները, որոնք մինչև վերջ պայքարեցին իրենց կողմից այդ միջոցները բաշխելու իրավունքի համար և անգամ ստիպված եղան բաշխել դրանք ընդհատակյա՝ թուրքական իշխանությունների ցանկությանը հակառակ: Հայեպում ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնը, օրինակ, միանշանակ հայտարարում էր, որ «բարդությունը նրանում է, որ թուրքական կառավարությունում գլխավոր դեր ունեցող տարրերը դեմ են օժանդակության բացահայտ վերահսկմանը օտարերկրացիների կողմից»:⁵² Հետագայում հյուպատոսը նշում էր, որ իշխանությունները ձերբակալել էին հայերին օգնություն բաշխող մի քանի անձանց: Այնուամենայնիվ, հյուպատոսը վճռականաբար հայտարարում էր, որ օգնությունը «կշարունակվի, քանի կան միջոցներ: Ես բազմաթիվ կյանքեր եմ փրկել և կշարունակեմ, քանզի հետևանքները կլինեն ողբալի, եթե այդ օժանդակությունը դադարի»:⁵³ Դա շարունակվեց ընդհուպ մինչև Թուրքիայի հետ ԱՄՆ-ի դիվանագիտական կապերի խզումը 1917թ. ապրիլին, որից հետո էլ անգամ մի քանի տասնյակ ամերիկյան միսիոներներ մնացին Օսմանյան կայսրության տարածքում՝ փորձելով օգտակար լինել հայությանը, թեև այս խնդրի լուծումը անհամեմատ բարդացել էր:

Այսպիսով, ամփոփելով, բերվող փաստաթղթերի ներկա վերլուծությունը, մեկ անգամ ևս անհրաժեշտ է նշել դրանց կարևորու-

թյունը մի քանի առումներով: Նախ՝ այս փաստաթղթերը Հայոց ցեղասպանության մասին ամերիկյան վավերագրերին հաղորդում են հավաքական ամփոփիչ արժեք. քանի որ նրանցում պարունակվող, հիմնականում չմանրամասնացրած տվյալները իրականում բյուրեղացում են այլ ծավալուն վկայագրերի: Այդ վկայություններում բավական հստակ է նշմարվում տեղի ունեցող ողբերգությանը տրվող գնահատականի աստիճանական զարգացումը, որի վերջնական փուլում դրանք միաբերան պնդում են՝ դրանք ծրագրվել են թուրքական իշխանությունների կողմից, որոնք կոտորածների և բռնի տեղահանումների միջոցով նպատակ ունեին հայերին ոչնչացնել: Մեկ այլ կարևոր հանգամանքն է այն, որ այս փաստաթղթերը որոշակի պատկերացում են տալիս հետազոտողին Հայոց ցեղասպանության տարիներին այդ հարցի նկատմամբ ԱՄՆ-ի դիրքորոշման, նրա ձեռնարկած պատասխան քայլերի մասին, թեև պետք է խոստովանել, որ դժվար է այս առումով ամբողջական պատկերացում կազմել: Եվ, վերջապես, այս նյութերը բավական առատ են Հ. Մորգենթաուի՝ Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպան եղած ժամանակ հայօգուտ գործունեության մասին: Դրանք լի են դիվանագետի ակտիվ ջանքերի մասին վկայություններով, որ նա գործադրել է մի քանի ուղղություններով, դիվանագիտական միջամտություններից սկսած մինչև զուտ մարդասիրականը: Մորգենթաուի կերպարը՝ իբրև մարդասեր և հայասեր մեզ ավելի հստակ է ներկայանում նրա՝ հայերի մազապուրծ բեկորների փրկությանը ուղղված նախաձեռնությունների ուսումնասիրություններից, նախաձեռնություններ, որոնք միայն մի մասը, ցավոք, իրականացավ, սակայն իր զգալի դերը ունեցավ արևմտահայության որոշ բեկորների այդ ծանր արհավիրքից փրկելու գործում:

⁵⁰ *New York Times*, 24 September.

⁵¹ *New York Times*, 9 October.

⁵² RG 59, 867.4016/291, բերվում է ըստ *Armenian Review*, 1984, Spring, Vol. 37, No. 1, p. 54.

⁵³ RG 59, 867.4016/302, *ibid.*, p. 54.

file no. 867.4016/58a

Պետքարտուղարը Թուրքիայում դեսպանին (Մորգենթաուին)

[հեռագիր]

Վաշինգտոն, ապրիլի 27, 1915

626. Ռուսաստանի դեսպանը մեր ուշադրությանը ներկայացրեց Հայոց կաթողիկոսի դիմումը, որով խնդրվում էր, որ մեր կառավարությունը միջնորդի թուրքական կառավարության առաջ՝ կանխելու համար Թուրքիայի տարածքում խաղաղ հայերի կոտորածը:

Խնդրում եմ հարցը ներկայացնել կառավարությանը, պնդելով, որ գործուն միջոցներ ձեռնարկվեն այլակրոնների բռնություններից հայերին պաշտպանելու ուղղությամբ:

Ռուսաստանի դեսպանը ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ ռուսական տարածքում կան բազմաթիվ մուսուլմաններ և նրանք պաշտպանված են կրոնական հալածանքից:

Բրայեն

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 980.

file no. 867.4016/58

Թուրքիայում դեսպանը (Մորգենթաուն) պետքարտուղարին

[հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, ապրիլի 27, 1915

[ստացված՝ ապրիլի 28]

608. Ավելի քան 100 ականավոր հայեր են ձերբակալվել հեղափոխական պրոպագանդան կանխելու պատրվակով: Նրանց մեջ է Լևոն Չիրինգոնը՝ հպատակագրված քաղաքացի Պարսկաստանից, որի ամերիկյան քաղաքացիությունը ճանաչվել է Բ. Դոան կողմից: Ձբաղվում եմ խնդրով: Նրանց կյանքը, հավանաբար, վտանգված չէ, բայց նրանց քստորում են երկրի խորքը: Հակահայկական արշավը մասն է կազմում բոլոր ոչ-թուրք և ոչ-իթթիհադական տարրերի դեմ կազմակերպված շարժման և կան նշաններ, որ դրան կհաջորդեն սինիստների դեմ գործողությունները: Ներքին նահանգներից մույնպես ստացել եմ հայերի մասին աննպաստ լուրեր: Գործընկերներս և

ես մեծ ջանքեր ենք գործադրում կանխելու համար խժոժությունները և դադարեցնելու համար շարժումը:

Ամերիկյան դեսպան

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 980.

file no. 867.4016/58

Պետքարտուղարը Թուրքիայում դեսպանին (Մորգենթաուին)

[հեռագիր]

Վաշինգտոն, ապրիլի 29, 1915*

633. Դեպարտամենտի ապրիլի 27-ի և Ձեր 608, ապրիլի 27-ի. Հորդորեք թուրքական կառավարությանը պաշտպանել հայերին և սինիստներին:

Բրայեն

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 980.

file no. 867.4016/58

Նորին գերագանցություն Ռուսաստանի դեսպան

Գ. Բախմետևին, ապրիլի 28, 1915

Ձեր գերագանցություն

Համաձայն ապրիլի 27-ի Ձեր բանավոր դիմումի, որում հայ եկեղեցու կաթողիկոսի անունից խնդրվում էր, որ մեր կառավարությունը միջնորդի թուրքական կառավարության առաջ՝ կանխելու համար Թուրքիայի տարածքում խաղաղ հայերի կոտորածը, պետդեպարտամենտը Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանին հրահանգել է՝ հարցը ներկայացնել թուրքական կառավարության ուշադրությանը՝ պնդելով, որպեսզի գործուն միջոցներ ձեռք առնվեն՝ հայերին այլ

* Շատ Ա. Հայրապետյանի՝ պետք է լինի 26/27 (տե՛ս A. Hairapetian, ““Race Problems” and the Armenian Genocide: The State Department File” in *Armenian Review*, 1984, Vol. 37, No 1-1455, p. 62) սակայն այս և հաջորդող հեռագրերը ցույց են տալիս, որ 27/28 է ամենահավանականը:

կրոնի ներկայացուցիչների բռնությունից պաշտպանելու նպատակով:

Նախքան պետդեպարտամենտի հեռագիրը ստանալը, Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպանը ահագանգել է մեզ, հաղորդելով, որ 100-ից ավելի ակամավոր հայեր էին ձերբակալվել՝ հեղափոխական պրոպագանդան կանխելու պատրվակով և որ այդ մարդկանց կյանքը թերևս վտանգված չէ, թեև նրանց քստրում են երկրի խորքը: Այս հաղորդագրությունը ստանալուն պես՝ պետդեպարտամենտը հեռագրեց դեսպանին՝ [հրահանգելով] որպեսզի [վերջինս] պնդի, որ թուրքական կառավարությունը պաշտպանի հայերին:

Ընդունեք, Ձերդ գերազանցություն, հարգանքներիս հավաստիքը:

Բրայեն

Stu' Genocide: Crime against Humanity, Special Issue of the «Armenian Review», Spring 1984, Vol. 37, No. 1, pp. 62-63.

file no. 867.4016/59

Թուրքիայում դեսպանը (Մորգենթաուն) պետքարտուղարին [հեռագիր]

*Կոստանդնուպոլիս, ապրիլի 30, 1915
[ստացված՝ մայիսի 1]*

614. (գաղտնի) Ձեր 626, իմ 608. Անդադար տեղեկություններ են ստացվում կայսրության որոշ շրջաններում հայերի նկատմամբ հետապնդումների, թալանի և կոտորածների մասին: Խիստ դիմումներ են կատարվել Հայոց պատրիարքի, Իտալիայի դեսպանի, Բուլղարիայի ներկայացուցչի և իմ կողմից: Ռազմական նախարարը՝ հայերի դեմ շարժումը արդարացնելու նպատակով, ինձ հավաստիացրեց, թե ռուսահայերն էին պատասխանատու Վանում պետական և փոստի շենքերի՝ ռումբերով ավերման համար, քաղաք, որը նրանք տնօրինում էին 12 օրվա ընթացքում: Նա հայտարարեց, որ իշխանությունները գգուշանում են դաշնակների կողմից համատեղ ծրագրված նման հարձակումներից և այդ պատճառով այդ քաղաքի որոշ հայ բնակիչներ տարագրվել են: Լուրեր են պտտվում, որ այն ժամանակ, երբ հայերը տիրում էին Վանին, [տեղի] թուրք զեներալ-նահանգապետը, ռազմական նախարարի փեսան, հարձակման էր ենթարկվել, վիրավորվել և ապա՝ մահացել վերքերից: Քանի որ

արևելյան նահանգներում ամեն կարգի երթևեկությունը կանգ է առել և թղթակցությունը ենթարկվում է խիստ գրաքննության, անհնար է որոշել այդ լուրերի ու հայտարարությունների հավաստիության աստիճանը: Այսօր Հալեպի հյուպատոսից ստացված զեկուցագրից պարզվում է, որ թուրքական իշխանությունները Ձեյթունի և Մարաշի հայ բնակչության նկատմամբ վարվում են անհավատալի դաժանությամբ և պատճառաբանելով մի քանի հայ դասալիքների գործողությունները, տարագրում և ցիրուցան են անում բազմաքանակ անմեղ բնակչությանը: Ձեզ կուղարկեմ զեկուցագրի պատճենը:

Ինչպես երևում է, այդ միջոցառումները մասն են կազմում ոչ-թուրք և ոչ-իթթիհադական տարրերի և կազմակերպությունների դեմ ուղղված բռնաճնշումների: Մինչդեռ հեռավոր շրջանների պաշտոնատարները, հնարավոր է, այդ արշավը վարեն ավելի մեծ խստությամբ, քան դա կցնականար կարհնետը: Մեծ վեզիրը, ռազմական և ներքին գործերի նախարարները խոստացել են, որ զանգվածային կոտորածներ կամ ապօրինություններ տեղի չեն ունենա և որ հայերի մի հատված, որոնք դաշնակներ չեն և սխալմամբ են ձերբակալվել, ազատ կարձակվեն: Այսօր առավոտ ես խոսել եմ Իտալիայի դեսպանի հետ և պայմանավորվել, որ նա այցելի Մեծ վեզիրին և հանդես գա էլ ավելի խիստ դիմումներով՝ հայերի և այլ ոչ-մուսուլմանների պաշտպանության նպատակով:

Ամերիկյան դեսպան

Stu' Genocide: Crime against Humanity, Special Issue of the «Armenian Review», Spring 1984, Vol. 37, No. 1, pp. 63-64.

file no. 867.4016/60

Թուրքիայում դեսպանը (Մորգենթաուն) պետքարտուղարին [հեռագիր]

*Կոստանդնուպոլիս, մայիսի 2, 1915
[ստացված՝ մայիսի 3]*

624. Ձեր 633, իմ 614. Իտալական դեսպանը, որ ստացել էր իմ ստացած հրահանգներին համանման հրահանգներ, երեկ միացավ ինձ Բ. Դռանը խիստ դիմումներ կատարելով, համաձայն Ձեր 626-ի: Ներքին գործերի նախարարը հավաստիացրեց, որ Բ. Դռուր տեղական իշխանություններին կարգադրություններ է ուղարկել այն մասին, որ ճնշումներից պաշտպանեն անմեղ մարդկանց և որ յուրա-

քանչյուր պաշտոնյա, ով չենթարկվի այդ հրահանգներին, պատժվի: Հուսալի տեղեկատվություն կարելի է հայթայթել միայն կոնկրետ վայրերում հետաքննության արդյունքում, ինչը օսմանյան կառավարությունը չի թույլատրի այժմ: Ե՛վ Ավստրիայի և Գերմանիայի դեսպանները տատանվում են միջամտելու իրենց դաշնակցի ներքին գործերին, բայց արդեն համոզել են ավստրիական դեսպանին, որ ոչ-մուսուլմանների կոտորածները լրջորեն վնասում են ինչպես իրենց, այնպես էլ թուրքական կառավարությանը, և ավստրիական դեսպանը դա փոխանցել է իր կառավարությանը:

Մեզ հաջողվել է կասեցնել սիոնիստների դեմ շարժումը և նրանց ներկայացուցիչ Յակոբսոնի համար ձեռք բերել թույլտվություն, որով նա թողնի Թուրքիան, վտարվելու փոխարեն:

Ամերիկյան դեսպան

Stu` Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 981.

file no. 867.4016/71

Թուրքիայում դեսպանը (Մորզենթաուն) պետքարտուղարին

[հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, Մայիսի 25, 1915

[ստացված՝ մայիսի 1]

310. (խիստ գաղտնի). Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղյակ պահելու ներկա կառավարության կողմից՝ հայ համայնքի նկատմամբ որդեգրած քաղաքականության որոշ ասպեկտների մասին: Հայերի նկատմամբ՝ վայրիվերումներով լի վերաբերմունքը այժմ ստացել է որոշակիորեն բացասական ընթացք՝ ի հետևանք ներկա պատերազմի: Բանն այն է, որ ներկա օսմանյան կառավարությունը հայերին այլևս չի համարում հավատարիմ հպատակներ: Վերջին տարիներին հայերի կրած նեղություններն ու բռնաճնշումները, ի հակադրություն Ռուսաստանում նրանց համեմատաբար բարվոք վիճակին, բնականաբար ստիպում են նրանց համեմատելու իրենց վիճակը կրոնակիցների վիճակի հետ այնտեղ: Սահմանադրական ժամանակաշրջանի սկզբնական խանդավառությունն այստեղ շուտով մարեց, մինչդեռ 1909թ. Ադանայի կոտորածների հուշը դեռ թարմ է նրանց հիշողությունում: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ հայերի ճնշող մեծամասնությունը՝ բոլոր ոչ-մուսուլման համայնքների և շատ թուրքերի հետ

համատեղ, շատ կցանկանային իշխանափոխություն: Մինչդեռ այդ ձգտման և իրականության միջև մեծ անդունդ կա: Բացի Արևելյան Հայաստանի [ինձ՝ Արևմտյան Հայաստանի արևելյան շրջանների] և Ալեքսանդրեոփից հյուսիս գտնվող Կիլիկիայի, հայերը՝ ոչ ավել, քան այլ դժգոհ համայնքները, չունեն ոչ միջոցներ և ոչ էլ վճռակա-նություն իրենց իղձերն իրականացնելու համար: Ձեյթունի շրջանում, ուր նրանցից [ինձ՝ հայերից] ոմանք փորձել են խուսափել զինվորա-կան ծառայությունից, վերջերս խստագույն բռնաճնշումների մի ալիք է տարածվել: Այդ գործողությունների մանրամասները հիմնականում անհայտ են այդտեղ, սակայն բավականաչափ փաստերի ենք տիրապետում (տեսեք հյուպատոս Ջեքսոնի ապրիլի 21-ի զեկուցագի-րը), համոզվելու համար, որ ամբողջական գյուղեր են ավերվել՝ սպա-նությունների, բռնաբարությունների և թալանի շարանի ուղեկցու-թյամբ: Ինչպես երևում է, վարվում է ավելի հետևողական քաղաքա-կանություն, քան առաջներում՝ բնակչության զանգվածային տեղա-հանումների տեսքով: Վերջերս ինձ տեղեկացրին (տեսեք կից ներ-կայացվող դր. Դոդի նամակը), որ այդ շրջանից Կոնիա են ժամանել 4000 անտուն տեղահանյալներ՝ ամենաամփոփաբ վիճակում: Մեր Կարմիր խաչի առաջարկած ծառայությունները մերժվել են թուրքա-կան իշխանությունների կողմից, որոնք հայտարարել են, որ տեղա-հանյալներին տեղաբաշխելու են հարևան երկրամասում: Այս խնդրում վարվող քաղաքականությունը նպատակ ունի, ինչպես երևում է, տրոհել հոծ բնակվող հայ համայնքը, որին մինչ այժմ լեռնային ամրություններում հաջողվել էր պահպանել որոշակի ազա-տություն, և զանգվածային տեղահանման միջոցով, որը նրանց կզրկի բնականոն կենսամիջոցներից, տեղավորել նրանց զուտ թուր-քաբնակ գյուղերում, ուր, նրանք, ուլքեր դիմանան այդ ծանր պայ-մաններին, անվտանգ կլինեն կառավարության համար:

Կայսրության արևելյան շրջաններում, թեև լուրերը ծայր աս-տիճանի աղբատիկ են և քիչ արժանահավատ, ինչպես երևում է, Վա-նում հայերը ապստամբություն են բարձրացրել՝ ռուսներին օգնելու նպատակով: Այսպես, այստեղի մի նախկին պատգամավոր, մի ոմն Փաստերմաջյան, որը մեզ մի քանի տարի առաջ օժանդակել էր եր-կաթուղային կոնցեսիաներ ձեռք բերելու հարցում, ըստ լուրերի, կոչվում է թուրքերի դեմ՝ հայ կամավորների մի գումարտակի զուլխ անցած: Ասում են, թե այդ ապստամբները տիրացել են Վանի մի մասին և պարտիզանական կռիվներ են մղում այնպիսի տեղանքում, ուր կանոնավոր ռազմական գործողությունները ծայրահեղ բայր էն:

Թե ինչ աստիճանի են նրանք կազմակերպված և ինչ հաջողությունների են նրանք հասել՝ ինձ դժվար է ասել. նրանց թվի մասին տարբեր գնահատականներ կան, սակայն ոչ ոք նրանց թիվը 10000-ից պակաս չի համարում. 25000-ը թերևս լինի ճշմարտությանը առավել մոտ: Այդ իրադարձությունները, գործողությունները բնականաբար, կասկածանք են առաջացրել այլ վայրերում և մասնավորապես՝ մայրաքաղաքում ապրող հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Մասամբ այն պատճառով, որ նրանց կասկածում են ապստամբերի հետ համագործակցելու մեջ, մասամբ էլ՝ այլախոհ այլ կազմակերպությունները ոչնչացնելուն միտված քաղաքականության պատճառով, կառավարությունը ձեռնամուխ է եղել, ինչպես Չեզ վերջերս տեղեկացրեցի, Կ. Պոլսում հարյուրավոր հայերի ձեռքակալմանն ու քստորին: Նույն կարգի ճնշամիջոցներ են ձեռնարկվել ներքին շրջանների քաղաքներում, մինչդեռ գյուղերում՝ քիչ ստորադաս պաշտոնյաների կողմից ձեռնարկված համանման միջոցները, պետք է որ ծայրահեղությունների առիթ տված լինեն: Ես չեմ կարծում, որ մինչ օրս զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցած լինեն, բայց ճնշման ու հարկադրանքի միջոցներն անշուշտ մարդկային զոհերի պատճառ են դարձել: Գործի դրված բռնությունը բավարար եղավ ոտքի հանելու համար անհանգիստ և դյուրագրգիռ բնակչությանը, որն ի լրումն՝ հակված է հավատ ընծայելու սենսացիոն լուրերին: Այսպիսի հանգամանքների բերումով, որոնք դեպարտամենտը կհասկանա, շատ դժվար է իրական կամ ենթադրական կոտորածների մասին անդադար մեզ հասնող շշուկների իսկությունը հավաստել: Երկրի ներքին շրջանների հետ նամակագրությունը փաստորեն դադարել է կամ այպես է գրվում, որ գրաքննիչը չարգելի դրանց ուղարկումը: Ճանապարհորդությունները թույլատրվում են միայն իբրև բացառություն և տեղի են ունենում մեծ դժվարությամբ: Հայերը, բոլոր իշխող կուսակցությանը չհամակրողների նման, վախենում են այդ մասին հայտնելուց: Եթե անգամ նրանք դա անել համարձակվեին, միևնույն է, նրանք չունեն միջոցներ իրենց դժգոհությունը լսելի դարձնելու համար: Կառավարությունը անփոփոխ կերպով հեքքում է փաստերը կամ էլ ամբողջովին աղավաղում դրանք: Ժամանակ առ ժամանակ ներքին շրջաններում գտնվող մեր միսիոներներից լուրեր են հասնում, բայց թղթակցության դժվարություններն ու վտանգներն այնքան մեծ են, որ այդ լուրերը լինում են միայն հատվածական և դիպվածային:

Իրավիճակն այնպիսին է, որ երկու կողմերն էլ միմյանցից վախենում են: Վախ՝ հայերի կողմից, որոնք հիշում են անցյալ կոտորածները և վախ՝ կառավարության կողմից՝ ենթադրական կամ ծրագրվող դավադրություններից: Բոլոր ոչ-մուսուլմանների նկատմամբ կառավարության կասկածամտությունը՝ ավելի արտաքին, քան իրական, որի նպատակն է բնակչության մեջ առաջացնել գժտություն, տարբեր ձևերով դրսևորվեց վերջերս: Բանակում հայերի մեծ մասը, հույն զինվորների պես, զինաթափվել են և օգտագործվում են ֆիզիկական աշխատանքներում: Այստեղ, ինչպես էս են հասկանում, մի խստագույն կանոնակարգ է գործի դրվել, համաձայն որի՝ մահապատժի սպառնալիքով, բոլոր բնակիչները պարտավոր են հանձնելու իրենց զենքերն իշխանություններին. սակայն այս կանոնակարգը այլ կերպ է կիրառվել մուսուլմանների նկատմամբ, որոնց թույլատրվել է պահել զենքը: Վերջերս տեղի ունեցած Բոսֆորի ոչ-մուսուլման բնակչության տարահանումը ծանր տառապանքներ է պատճառել այդ վերին աստիճանի խաղաղասեր համայնքին: Օր չի անցնում, որ մենք չլսենք նոր ճնշամիջոցների մասին: Ներկա ժամանակաշրջանը խստագույն բռնաճնշումներով է նշանավորված, սակայն իրական սպանություններ, ինչպես երևում է, սահմանափակ դեպքերում են տեղի ունեցել: Միություն և առաջադիմություն կոմիտեին չհամակրողները ժամանակաշրջանը բնութագրում են իբրև ահիթագավորություն: Սա մի իրադրություն է, որն այսպիսի պահի, երբ կասեցնող տարրերը սակավաթիվ են, կարող է բերել ամենալուրջ և տխուր հետևանքների:

Մորգենթաու

Stu՝ Genocide: Crime against Humanity, Special Issue of the «Armenian Review», Spring 1984, Vol. 37, No. 1, pp. 66-68.

file no. 867.4016/67

Ֆրանսիայում դնսպանը (Շարվիր) պետքարտուղարին

[հեռագիր]

Փարիզ, մայիսի 28, 1915

[ստացված՝ 28 մայիսի]

796. Արտաքին գործերի նախարարությունից հենց նոր ստացված նոտայում խնդրվում է, որ օսմանյան կառավարությանը անհապաղ կերպով տեղեկացվի հետևյալը.

Մայիսի 24. Մոտ մեկ ամիս է, ինչ Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը, օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ ու օժանդակությամբ կոտորում է հայերին: Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել ապրիլի կեսերին (նոր տոմարով) Էրզրումում, Դերջանում, Էզհնում (Ակնում), Վանում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեթրունում և ողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակա մոտ 100 գյուղերի բոլոր բնակիչները սպանվել են: Այդ քաղաքում հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից: Միաժամանակ Կոստանդնուպոլսում օսմանյան կառավարությունը բռնությունների է ենթարկում անմեղ հայ բնակչությանը: Նկատի ունենալով մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքիայի այս նոր հանցագործությունները, դաշնակից կառավարությունները հրապարակայնորեն հայտնում են Բ. Դոանը, որ նրանք այս հանցագործությունների [համար] անձնապես պատասխանատու կնկատեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին և նրանց այն ստորադրյալներին, ովքեր ներգրավված կլինեն այդ կոտորածներում:

Շարիփ

(Վերաշարադրված է Թուրքիայում ամերիկյան դեսպանին հաղորդման համար, Մայիսի 29, No 713.)

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 981.

Հ. Մորգենթաուի գեկուցագիրը, բերված ըստ Բրայս/Թոյնբիի «Կապույտ գրքի», թվագրված 11-ը հունիսի, 1915

Բայբուրթի իրադարձությունների սկսելուց մեկ շաբաթ առաջ, շրջակա գյուղերը դատարկեցին իրենց հայ բնակիչներից: Բայբուրթից բռնի տեղահանումը սկսվեց հունիսի 1-ին: Բոլոր գյուղերը, ինչպես նաև քաղաքի 3/4-ը արդեն դատարկվել են: 3-րդ քարավանը ընդգրկում էր 4-5000 մարդ: Տարագրության սկսվելուց ի վեր յոթ օրվա ընթացքում 15 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդիկ սպանվել են:

Ահավոր կտտանքներով ուղեկցվող բռնություններ տեղի են ունեցել Բաղչեցիկ կամ Պարտիզակ (2000 ընտանիք) հայկական գյուղում, Օվաջիկում (600 ընտանիք), Արսլանբեգում (600 ընտանիք), Դոնգյուլում (65 ընտանիք), Սաբանջայում (1000 ընտանիք), Իսմիրում և այլուր: Քուրթ-Բելենի բնակիչները (6000-7000 ընտանիք) տարագրվել են:

Արաբկիրում հայ բնակչությունն ընդունել է խլամ, այն բանից հետո, երբ 2000 տղամարդիկ սպանվել են:

Մորգենթաու

(Stu' James Bryce, Arnold Toynbee, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, by Viscount Bryce (Uncensored Edition), Reading, UK: Taderon Press, 2000, p. 44. Doc. 2. "Dispatch dated 11th June, 1915, from an especially well informed neutral source at Constantinople, communicated by the American Committee for Armenian and Syrian Relief")

file no. 867.4016/70

Թուրքիայում դեսպանը (Մորգենթաուն) պետքարտուղարին [հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, հունիսի 18, 1915

[ստացված՝ հունիսի 21]

778. Չեր 715-ը հունիսի 3-ին փոխանցվեց Մեծ Վեզիրին, որը ափսոսանք հայտնեց անձնապես պատասխանատու նկատվելու համար և վրդովմունք՝ օտար կառավարությունների կողմից՝ օսմանյան կառավարության հայ հպատակների նկատմամբ իր վեհապետական իրավունքներին միջամտելու փորձ անելու առթիվ: Միաժամանակ հայերի դեմ հալածանքները խստանում են: Երեք աչքի ընկնող պատգամավորներ՝ Zjrabvart, Brandie, Cherajian՝ ձերբակալվել են և 20 հայեր կախաղան են հանվել՝ անջատողական դավադրության շինծու մեղադրանքով: Լուրեր են պտտվում, որ պատրաստվում են իրագործվել նոր մահապատիժներ: Իմ հաճախակի ու համառ ոչ-պաշտոնական դիմումները միայն որոշ դեպքերում են բերում բռնաճնշումների մեղմացմանը, սակայն դրանք ի զորու չեղան նրանց հետ պահելու իրենց [բռնած] ուղ[ուց], որը նրանք փորձում են արդարացնել ռազմական անհրաժեշտության պատճառաբանությամբ:

Ամերիկյան դեսպան

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 982.

* Մրանք Չոհրապ, Բրենդի (Համբարձում Բոյաջյան), Չրաջյան անուններն են, որոնք դիտմամբ կամ անգիտության պատճառով եղծվել են:

841. Իմ 778 հունիսի 18. Հայերի կոտորածներն ընդունում են աննախադեպ չափեր: Ամենատարբեր շրջաններից գեկուցագրերը վկայում են, որ փորձ է արվում արմատախիլ անել խաղաղ հայ բնակչությանը և նրանց ավերածության ու չքավորության մատնել կամայական ձերբակալությունների, սարսափելի տանջամիջոցների, զանգվածային բռնագողթերի և կայսրության մի ծայրից մյուսը տեղահանումների միջոցով, որոնք ուղեկցվում են բռնաբարությունների, կողոպուտի և կոտորածի վերածվող սպանությունների հաճախակի դեպքերով: Այդ միջոցառումները ոչ թե պատասխան են ժողովրդի կամ ֆանատիկոսների պահանջների, այլ լրիվ կամայական են և ուղղորդվում են Կ. Պոլսից՝ ռազմական անհրաժեշտության անվան տակ, հաճախ այն շրջաններում, ուր անհավանական է, որ ռազմական գործողություններ տեղի ունենան: Մուսուլման և հայ բնակչություններն ապրել են համերաշխ, բայց քանի որ որոշ հայեր, որոնցից շատերը ռուսահպատակ են, որպես կամավոր Կովկասում միացել են ռուսական բանակին, և քանի որ ոմանք ներգրավվել են զինված հեղափոխական շարժումներում, իսկ ուրիշները օգնել են ռուսներին գրավելու Վանի շրջանը, սարսափելի վրեժ է լուծվում [դրա համար]: Տուժողների մեծ մասը անմեղ են և հավատարիմ են եղել օսմանյան կառավարությանը: Համարյա բոլորը ծերեր են և կանայք: 20-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ թուրքական բանակում են: Չոհեբին տներից դուրս են հանում և ոտքով ուղարկում այնպիսի շրջաններ, ուր նրանք օտար են և ոչ մի պատրաստություն չի տեսնված նրանց տեղավորելու և կերակրելու համար: Որոշ վայրերում մեզ չի թույլատրվել մեղմել նրանց գրկանքները կամ շփվել նրանց հետ: Մի քանի սակավաթիվ դեպքերում նրանք ընդդիմացել են այդ կոտորածներին և ապաստան են գտել լեռներում: Որոշ զենքեր կամ ռումբեր են հայտնաբերվել, ինչը դրդել է թուրքական իշխանությունների կատարելու նոր դաժանություններ, ինչը նրանք փորձում են արդարացնել [հայերի կողմից ցույց տրվող] դիմադրությամբ: Անասելի թշվառությունը, հիվանդությունները, սովը և զոհերը անարգել կշարունակվեն: Հյուպատոս Դևիսը Խարպուտից հաղորդում է.

«Ամերիկյան քոլեջի պրոֆեսորներին տանջանքի են ենթարկել: Ուրիշները տանջանքներից մահացել են կամ կորցրել բանականությունը: Բանակ գորակոչված հարյուրավոր երտասարդ հայ տղամարդիկ, որոնցից ոմանք ամերիկյան քոլեջի ուսանողներ են, աքսորվել էին առանց սննդի, հագուստի կամ դրամի: Հունիսի 23-ի զիշերը մի քանի հարյուր այլ հայեր, որոնք վերջերս էին ձերբակալվել (այդ թվում ամերիկյան քոլեջի դասատուներ) զիշերվա կեսին աքսորվել են առանց սննդի, հագուստի կամ դրամի: Չերբակալվածների երկու խմբերում էլ ճանապարհին շատ մահեր են արձանագրվում: Ինչպես երևում է, պատրաստություններ են տեսնվում ավելի մեծ խմբի աքսորելու համար: Ինձ այսօր գաղտնաբար տեղեկացրին, որ այժմ հայերից մի հսկա գումար են պահանջում: Թվում է, թե գոյություն ունի հայ ազգը խորտակելու համակարգված ծրագիր: Ամեն ինչ ինձ ստիպում է կանխազգալ ամերիկյան դպրոցների մշտական փակումը»:

Դա վերաբերում է միայն մի վայրի: Շատ հայեր դարձել են մուսուլման խուսափելու համար հալածանքից: Բացի մարդասիրական նկատառումներից, մենք ունենք իրական շահ այն բանում, որ բռնի սեփականագրկման ու տեղահանումների ենթարկված որոշ հայեր ԱՄՆ-ի հպատակագրված քաղաքացիներ են, և որ Ամերիկյան խորհրդի բարեգործությունն ու կրթական գործունեությունը զգալի չափով կտուժեն, իսկ շատ վայրերում իսպառ կդադարեն:

Միակ դեսպանությունը, որն ի վիճակի է նպաստելու այս վայրագությունների մեղմացմանը, Գերմանիային է, բայց ես կարծում եմ, այն պարզապես կբավարարվի խորհուրդ տալով և ձևական բողոքով, որ հավանաբար նախատեսված է [սուկ] արձանագրելու և հետագայում պատասխանատվությունից խուսափելու համար: Գերմանիայի դեսպանը պատրաստվում է մեկնել վեց շաբաթյա արձակուրդի: Ես նրան հասկացրել եմ, որ նա և իր կառավարությունը այդ ոճրում իրենց զգալի բաժինը կունենան: Հենց որ նրա պաշտոնակատարը ժամանի, ես հերկուլեսյան ջանքեր կգործադրեմ նրա աջակցությունը շահելու համար: Ավստրիայի դեսպանը ինձ խոստացավ փորձել ազդել ներքին գործերի նախարարի վրա:

Ես բազմիցս խոսել եմ Մեծ վեզիրի հետ, խստորեն խնդրել ներքին գործերի և ռազմական նախարարներին դադարեցնել այս հալածանքը: Իմ փաստարկները, բացի Կ. Պոլսին վերաբերողներից, անօգուտ էին: Իշխանավորները հեղափոխականներ են և տապալել են համիդյան կառավարությունը որոշ հայ հեղափոխականների հետ

համագործակցելով, որոնք գիտեն իրենց մեթոդը և վախենում են նրանցից՝ իբրև ներկա իշխանությունների դեմ [հակահեղափոխության?] հնարավոր կորիզ: Նրանք խոստովանում են, որ կղիմեն ամեն միջոցի՝ պահպանելու համար կառավարության նկատմամբ վերահսկողությունը: Նրանք պնդում են, որ Միություն և Առաջադիմություն կոմիտեի ազգայնական քաղաքականությունն է, որ իրենք հրաժարվում են վերափոխել, անգամ երբ Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան սպառնացին օսմանյան կաթինեի մինիստրներին անձնական պատասխանատվությամբ: Թուրքական իշխանությունները ցանկանում են օգուտ քաղել ներկա իրադրությունից, երբ մեծ տերություններից երեքը նրանց դեմ պատերազմում են, Իտալիան՝ լարված հարաբերություններում, իսկ մնացած երկուսը իրենց դաշնակիցներն են և հետևաբար՝ չեն միջամտի, մինչ իրենք հետ են մղում Դարդանեյի վրա հուժկու գրոհը:

Ես խորհրդակցել եմ ամերիկյան տարբեր միսիոներների հետ, որ հիմա այստեղ են [եկել] Թաջմարտովանից (Մարզվան?), Բեյրութից, Պարտիզակից և Կ. Պոլսից, և բոլորն էլ համամիտ են, որ ներկա ճգնաժամը ավելի ծանր է քան 1895-ի և 1896-ի կոտորածների ժամանակ, բայց նրանցից ոչ ոք չկարողացավ իմ արդեն կատարած քայլերին հաջորդող գործողություններ առաջարկել: Նրանք վախենում են, որ իրերի այդ ընթացքը չի փոխվի: Թուրքական իշխանությունները ինձ հստակորեն տեղեկացրին, որ ես որևէ իրավունք չունեմ խառնվելու իրենց ներքին գործերին: Այնուամենայնիվ, ես ցանկանում եմ հարցնել՝ արդյո՞ք Դուք ունեք որևէ առաջարկ:

Ամերիկյան դեսպան

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 982-984.

file no. 867.116/341

Օտարերկրյա միսիանների լիազորների ամերիկյան խորհրդի քարտուղարը (պատվ. Ջեյմս Բարտոնը) պետքարտուղարին [հեռագիր]

Զլիֆթոն Սփրինգս, Նյու Յորք, անթվակիր [ստացված՝ հուլիսի 14, 1915]

Թուրքիայի տարբեր մասերից [ստացված] հաղորդագրությունները վկայում են թուրքերի կողմից ամերիկացիների նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի մասին: Հնարավոր չէ՞ որևէ բան անել՝ զսպելու համար այդ դաժանությունները:

Ջեյմս Լ. Բարտոն

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 984.

file no. 867.116/341

Պետքարտուղարը Օտարերկրյա միսիանների լիազորների ամերիկյան խորհրդի քարտուղարին (պատվ. Ջեյմս Բարտոն) Վաշինգտոն, հուլիսի 19, 1915

Պետդեսպարտամենտը հաստատում է հուլիսի 14-ին թվագրված Ձեր հեռագրի ստացումը, ուր նշվում է, որ Թուրքիայի տարբեր մասերից տեղեկություններ են հաղորդվում թուրքերի կողմից ամերիկացիների նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի մասին և հարցում է արվում, թե արդյոք որևէ բան հնարավոր չէ անել՝ զսպելու համար այդ դաժանությունները:

Դեսպարտամենտը թուրքերի կողմից ամերիկացիների նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի մասին որևէ զեկուցագիր չի ստացել և ուրախ կլինեք Ձեզանից ստանալ մանրամասներ, եթե Դուք ստացել եք որևէ տեղեկություն այս խնդրի վերաբերյալ:

Դեսպարտամենտը, այնուամենայնիվ, կարծում է, որ Ձեր հեռագրում «ամերիկացիներ» բառը պետք է ընթերցվի իբրև «հայեր»: Դեսպարտամենտը պատիվ ունի հայտարարելու, որ այն արել է և շարունակելու է անել այն ամենը, ինչ այն կարող է հետևողական-

* Համաձայն հուլիսի 2-ի թվագրված մամակի, պետք է կարդացվի «հայերի», (file no. 867.116/345) Ծան բնագր.

րեն անել՝ համոզելու համար թուրքական կառավարությանը, թե-
թևացնելու այդ ազգի [ծանր] վիճակը: Այնուամենայնիվ, անհրա-
ժեշտ է ավելացնել, որ հայերին օգնելու ջանքերը ավելի են դժվարա-
նում, ելնելով այն փաստից, որ հայերի հոծ զանգվածներ թուրքական
կառավարության դեմ զինված ապստամբության մեջ են և թուրքա-
կան կառավարությունը հայտարարում է, որ իր կողմից ձեռք
առնված միջոցները այնպիսին են, ինչպիսիք անհրաժեշտ են այդ
ազգից իր պաշտպանության համար:

Ռոբերտ Լանսինգ

Stu՝ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915:
Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 984-985.

file no. 867.4016/79

*Թուրքիայում դեսպանը (Մորզենթաուն) պետքարտուղարին
[հեռագիր]*

Կոստանդնուպոլիս, հուլիսի 20, 1915

[ստացված՝ հուլիսի 23]

866. Չեր 865. Դեսպանությունը չի ստացել ԱՄՆ-ում ծնված
կամ հպատակագրված ԱՄՆ-ի քաղաքացիներին հասցված վնասնե-
րի մասին տեղեկություններ:

Ամերիկյան դեսպան

Stu՝ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915:
Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 985.

file no. 867.4016/74

*Պետքարտուղարը Թուրքիայում դեսպանին (Մորզենթաունին)
[հեռագիր]*

Վաշինգտոն, հուլիսի 29, 1915

865. Չեր 841 հուլիսի 10. Դեպարտամենտը հավանություն է
տալիս Չեր գործելակերպին՝ ուղղված ներքին գործերի և ռազմական
նախարարներից՝ հայերի հալածանքների դադարեցումը հայցելուն և
այս հարցում Գերմանիայի և Ավստրիայի դեսպանների աջակցու-
թյունը շահելուն: Դեպարտամենտը չունի լրացուցիչ առաջարկու-

թյուններ՝ այս դժվարագույն իրադրության վերաբերյալ, բացի այն,
որ Դուք շարունակեք գործել, ինչպես անցյալում: Արդյո՞ք ԱՄՆ-ում
ծնված կամ հպատակագրված որևէ ամերիկյան քաղաքացի, որն
ունի ԱՄՆ-ի օրենքի պաշտպանության իրավունք, վնասվել է այս
խառնակության ընթացքում:

Լանսինգ

Stu՝ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915:
Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 984.

RG 59, 4016/83

*Թուրքիայում դեսպանը (Մորզենթաուն) պետքարտուղարին
[հեռագիր]*

Կոստանդնուպոլիս, 31 հուլիսի, 1915

[ստացված՝ 3 օգոստոսի]

893. Իմ 841 (867.4016/74) և 858 (867.4016/76): Գերմանական
Orient Mission-ի նախագահ դոկտոր Լեփսիուսը, որը վեց հայկական
որբանոց ունի Թուրքիայում, հուսալի աղբյուրից տեղեկություն ունի,
որ Էրզրումի շրջանից տեղահանված հայերը՝ մեծ մասամբ կանայք
ու երեխաներ, կտտորածի են ենթարկվել Քեմալի մոտ՝ Էրզինջանի
և Խարպուտի միջև: Նման տեղեկություններ գալիս են նաև այլ
աղբյուրներից, ցույց տալով, որ այդ դժբախտ մարդկանցից քչերը
երբևէ կհասնեն իրենց նպատակակետին: Նրանց վիճակը ողբալի է:
Դոկտորը առաջարկում է հարցը ներկայացնել միջազգային կարմիր
խաչին՝ համատեղ ջանքերով համոզելու համար Գերմանիային,
որպեսզի վերջինս պահանջի դադարեցնել այդ սարսափները: Նա
չատ է խնդրում, որ իրեն թույլատվի ծանոթանալ դեսպանատանը
պահվող [խնդրին առնչվող] փաստաթղթերին: Ես կթույլատրեմ, եթե
պատդեպարտամենտը չի առարկում:

Մորզենթաուն, ԱՄՆ դեսպան

Stu՝ Documents: The State Department File, in *Armenian Review*, Spring 1984,
Vol. 37, No 1-145, p. 85.

Կոստանդնուպոլիս, օգոստոսի 4, 1915

Ձեր 893. հուլիսի 31. Ձեզ տրվում է իրավունք Լեփսիոսի՝
փաստաթղթերին ծանոթանալու հարցում վարվել Ձեր հայեցողու-
թյամբ:

Լանսինգ

Stu' Documents: The State Department File, in *Armenian Review*, Spring 1984,
Vol. 37, No 1-145, p. 85.

Կոստանդնուպոլիս, օգոստոսի 11, 1915

[ստացված՝ օգոստոսի 16]

924. Իմ թիվ 841 և 858 հեռագրերը. Թուրքերի հակահայկա-
կան գործունեությունը անշեղորեն շարունակվում է: Մեր հյուպա-
տոսներից և այլ անձանցից մշտապես ստացվում են գեկուցագրեր,
որոնց պատճենները կստանանք, այն սարսափների մասին, որոնց
ենթարկվում են այդ ազգին պատկանող բազմաթիվ անպաշտպան
մարդիկ: Հայ ազգաբնակչությունը արագորեն դուրս է քշվում Ադա
Բազարից և Իզմիդից: Կ. Պոլսից 50 կիլոմետր հեռու գտնվող Պար-
տիզակլին նույնն է սպառնում, սակայն պետական նախարարը շնոր-
հել է երկու շաբաթվա տարկետում, և եթե ոչինչ հնարավոր չլինի
անել դադարեցնելու համար այս դաժան բռնարշավը, այդ մարդիկ
ևս դուրս կքշվեն իրենց տներից և կժողովվեն ներքին շրջանների
չորային ու անհյուրընկալ անապատներում, ուր նրանց մեծագույն
մասը՝ բացառությամբ նրանց, ովքեր ճարահատյալ կրնդունեն մահ-
մեղականություն, անկասկած գոհ կզնան կոտորածներին կամ
դանդաղ սովամահությանը: Արհեստի և առևտրի և ներքին գործերի
նախարարները ինձ խոստացել են Կ. Պոլսի հայերին թույլատրել
հեռանալ երկրից՝ երբեք չվերադառնալու պայմանով: Ներքին գործե-
րի նախարարն ասում է, որ ինքը հասկանում է, որ ներկա վերաբեր-
մունքից հետո ոչ մի հայ չի կարող բարեկամական մնալ թուրքական

կառավարության նկատմամբ, և ակնարկում է, որ կտրուկ միջոցներ
ձեռք կառնվեն բոլորի դեմ Կ. Պոլսում, եթե որևէ ոտնձգություն արվի
կառավարության դեմ: Նկատի ունենալով այն թեթևությունը, որով
այս երկրում ստեղծվում են պատրվակները, այս հայտարարություն-
ներն ինձ անհանգստություն են պատճառում: Գերմանական և ավս-
տրիական դեսպաններն ինձ խոստացել են գործի դնել իրենց
ազդեցությունը, բայց ես կասկածում եմ նրանց դիմումների արդյու-
նավետության վրա, քանի դեռ նրանց կառավարությունները հատուկ
հրահանգ չեն տվել՝ պնդել այժմ կատարվող գործողությունների
դադարեցման և իրենց մահվան ճանապարհին ալդեն գտնվող հա-
զարավոր մարդկանց օգտին գործուն պաշտպանության միջոցներ
ձեռք առնելու վրա:

Ներքին նահանգների որոշակի վայրերում մնում են զգալի
թվով ամերիկյան միսիոներներ և չնայած այդ մարդկանց արգելվում
է որևէ համարժեք օգնություն ցույց տալ Յակուտսկի (?)՝ զոհերին, և
նրանց վերաբերում են որոշակի կասկածամտությամբ, այնուամե-
նայնիվ, ես չեմ կարծում, որ նրանց այժմ անձնապես որևէ վտանգ է
սպառնում: Ես մշտապես ուշադրությամբ հետևում եմ խռովություն-
ների ներկա փուլին, և կձեռնարկեմ ամեն հնարավորը նրանց պաշտ-
պանության և մեկնման համար, եթե իրավիճակը պահանջի: Ներկա-
յումս ես, Փիթը և ուրիշներ հակված ենք մտածելու, որ նրանց համար
ավելի լավ է մնալ այնտեղ, ուր հիմա նրանք կան՝ անհրաժեշտու-
թյան դեպքում օգնության միջոցներ ձեռնարկելու համար:

Ես հաստատաբար խնդրում եմ պետդեսպարտամենտին՝
հարցը քննարկել անհապաղ և սպառիչ ձևով՝ նպատակ ունենալով
հասնել մի արդյունքի, ինչը հավանաբար կհանգեցնի թուրքական
կառավարությանը զսպելուն և հնարավորություն կրնձեռի արդյունա-
վետ օգնության կազմակերպել, ինչը այժմ չի արտոնվում:

Դժվարանում եմ ինձ հետ պահել մի ազգ ոչնչացնելու այս
փորձը կասեցնելու համար որևէ գործողության դիմելուց, բայց ես գի-
տակցում եմ, որ ես այստեղ եմ իբրև դեսպան և պետք է խստորեն
հետևեմ ուրիշ երկրի ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքին:
Եթե Դուք այս իրադրությունը համարեք արտակարգ, թող դեպար-
տամենտը հանձնարարի ինձ մեր կառավարության անունից միա-
նշանակ բողոք հայտարարել: Հուսալով, որ ներքոհիշյալ առաջար-
կությունները կարող են օգտակար լինել մի հարցում, որը միաժամա-

* Ամհասկանալի է, թե ինչ է ակնարկում. հավանաբար, տեքստը եղծված է:

նակ հրատապ է, նուրբ և լրացուցիչ բարդացված՝ մեր կողմից այդ-քան տարբեր երկրների շահերը ներկայացնելու հանգամանքով, ես առաջարկում եմ հանգամանորեն քննարկել հետևյալը:

1. Միացյալ Նահանգների կառավարությունը մարդկության անունից պահանջում է թուրքական կառավարությունից անմիջապես դադարեցնել ներկա բռնարշավը և թույլատրել ողջ մնացածներին՝ վերադառնալ իրենց տները, եթե դրանք պատերազմական գոտում չեն, կամ [գոնե] նրանց նկատմամբ նորմալ վերաբերմունք ցուցաբերել:

2. Եթե մեր ներկա հարաբերությունները թույլ են տալիս, Գերմանիայի կայսեր պաշտոնական դիմում է արվում, որպեսզի նա Թուրքիային՝ իր դաշնակցին ստիպի դադարեցնել քրիստոնյա ազգի բնաջնջումը:

3. Պաշտոնական խիստ խնդրանք է անհապաղ արվում, որպեսզի ամերիկացիներին և ուրիշներին ամեն հնարավորություն տրվի ըստ իրենց հայեցողության այցելելու, դրամական կամ այլ օժանդակություն տրամադրելու հայերին, որոնք արդեն կառավարության որոշումով ենթարկվել են տեղահանման:

Ես կարծում եմ, որ սովյալ պայմաններում երրորդ առաջարկը կարող է դուրս գալ ամենաընդունելի և որ այդ անպաշտպան մարդկանց անհապաղ օգնություն ցույց տալու մեր իրավունքի հարցում մեր կարծիքը ու անզիջում կեցվածքը ինքնին կենթադրի մեր բողոքող դիրքը: Պատերազմական այս լարված իրավիճակում այդ օգնության տրամադրումը հազարավոր մարդկանց փրկելու միջոց կարող է լինել, ինչից հետո իրավիճակը թերևս դառնա ավելի հուսադրող:

Մորգենթաու

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, pp. 985-987.

file no. 867.4016/90

Թուրքիայում դեսպանը (Մորգենթաուն) պետքարտուղարին [հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, օգոստոսի 11, 1915

[ստացված՝ օգոստոսի 16]

1005. Ռազմական նախարարը խոստացել է թույլատրել այն հայերի մեկնումը ԱՄՆ, ում ներգաղթը ես երաշխավորում եմ անկեղ-

ծորեն (bona fide): Թուրքիայում հայ ազգի բնաջնջումը արագորեն առաջ է ընթանում: Ջարդերի մասին տեղեկություններ են ստացվել Անգորայից և Բուսուայից: Արդյո՞ք կառաջարկեիք Քլիվլենդ Դոջին, Չարլզ Քրեյնին, Ջոն Ռ. Մոսին, Սթիվեն Ուայզին և ուրիշներին կազմել մի կոմիտե, որի նպատակը պիտի լինի հայերից ոմանց փրկելը և նրանցից ամենաաղքատների ներգաղթը օժանդակելու համար դրամ հավաքելն ու միջոցներ հայթայթելը, ինչպես նաև Կալիֆոռնիայից, Օրեգոնից և Վաշինգտոնից՝ այդ մարդկանց Պանամայի ջրանցքով ուղղակի իրենց ափը տեղափոխելու նպատակով աջակցություն ստանալը:

Մորգենթաու

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 988.

file no. 867.4016/91

Թուրքիայում դեսպանը (Մորգենթաուն) պետքարտուղարին [հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, օգոստոսի 12, 1915

[ստացված՝ օգոստոսի 16]

929. Իմ 924, Օգոստոսի 11, 23:00. Գերմանական դեսպանը խիստ բողոք է հայտնել Բ. Դոսանը: Ինձ տեղեկացրել են, որ գերմանական կառավարությունը կտրականապես հերքում է ներքին շրջաններում թուրքերի տարածած հայտարարությունները, որ հակահայկական միջոցառումները ծագում են գերմանացիներից:

Մորգենթաու

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 985

file no. 867.4016/91

Պետքարտուղարը Թուրքիայում դեսպանին (Մորզենթաուին)
[հեռագիր]

Վաշինգտոն, օգոստոսի 18, 1915

955. Ձեր 924, օգոստոսի 11 և 929, օգոստոսի 12. Գերմանական դեսպանի բողոքը բարելավել է իրավիճակը:

Լանսինգ

Stu` Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 987.

file no. 867.4016/99

Թուրքիայում դեսպանը (Մորզենթաուն) պետքարտուղարին
[հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, օգոստոսի 18, 1915

[ստացված՝ օգոստոսի 21]

940. Ներքին գործերի նախարարն ինձ տեղեկացրեց, որ նահանգներ[ի կառավարիչներին] են հեռագրվել հրամաններ, համաձայն որոնց բոլոր բողոքական և կաթոլիկ հայերը ազատվում են տեղահանումից: Չնայած շատերն արդեն տարագրվել են, որոնցից շատերն էլ սպանվել, այնուամենայնիվ, այս հրամանները, եթե ճշտորեն կատարվեն, ամերիկյան միսիաների հետ կապված շատ հայերի կյանքեր կփրկեն: Բողոքական և կաթոլիկ հայերը կազմում են նրանց ընդհանուր թվի 10 տոկոսը, 90 տոկոսը լուսավորչական են: Ես խնդրել եմ տարագրությունից ազատել ամերիկյան հաստատությունների հետ կապված բոլոր հայ պրոֆեսորներին, ուսուցիչներին, ուսանողներին, խնամյալներին, բուժքույրերին և այլն: Ե՛վ պատերազմի և թե ներքին գործերի նախարարները թվում է, թե հակված են ընդառաջելու իմ խնդրանքին: Ապահովել եմ մեր հյուպատոսարանների հայ աշխատողների ազատումը տեղահանումից:

Մորզենթաուն

Stu` Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 987.

file no. 867.4016/101

Թուրքիայում դեսպանը (Մորզենթաուն) պետքարտուղարին
[հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, օգոստոսի 20, 1915

[ստացված՝ օգոստոսի 23]

950. Ձեր 955. Գերմանական դեսպանի բողոքը չի բարելավել իրավիճակը ներքին նահանգներում: Գերմանական կառավարությունից՝ իր դեսպանին ուղղված հրահանգները՝ պահանջելու Բ. Դոնից, որ այդ սարսափելի տեղահանումները դադարեցվեն և բոլորի կրած վնասը փոխհատուցվի, այլ աղբյուրներից եկող ներագումների հետ համատեղ, կարող են շտկել իրավիճակը: Բուլղարները խիստ դիմումներ են կատարել [Բ. Դոննը]:

Մորզենթաուն

Stu` Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 987.

file no. 867.4016/100

Թուրքիայում դեսպանը (Մորզենթաուն) պետքարտուղարին
[հեռագիր]

Կոստանդնուպոլիս, օգոստոսի 20, 1915

[ստացված՝ օգոստոսի 23]

947. Իմ 936. Լեալիի թախանձագին խնդրանքի համաձայն՝ ես Ուրֆա ուղարկեցի Էդելմանին՝ օգնության նպատակներով: Թուրքական իշխանությունները հրաժարվում են թույլատրել միջոցների բաշխումը: Ներքին գործերի նախարարը ինձնից պահանջեց հետ կանչել թե՛ Լեալիին և թե՛ Էդելմանին, բայց ես մերժեցի, քանի դեռ նա չի թույլատրել պատերազմող երկրների քաղաքացիներին՝ հեռանալ քաղաքից և հրաժարվեցի հետ կանչել Էդելմանին, քանի դեռ Լեալիի լիազորությունները չեն ճանաչվել: Լեալիի ուղարկված զեկուցագրերը վկայում են, որ Ուրֆայով անցնող տարագրյալ հայերի քարավանների նկատմամբ թուրքերի վերաբերմունքը անցնում է ամեն չափ ու սահման և որ Ուրֆայում բոլոր քրիստոնյաները [վտանգված են?]: Այդ պատճառով ես շատ էի մտահոգ, որ բոլոր կանայք և երեխանե-

ըը մեկնեն այնտեղից և ռազմական նախարարը իմ համար խնդրանքներից հետո միայն ...

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 977.

file no. 867.4016/90
պետքարտուղարի պաշտոնակատարը Թուրքիայում դեսպանին (Մորզենթաուին)
[հեռագիր]
Վաշինգտոն, սեպտեմբերի 22, 1915

1092. Չեր 1005, սեպտեմբերի 3. Չեր նշած [շահագրգիռ] կողմերը զգում են, որ հայերի զանգվածային ներգաղթի ճանապարհին եղած խոչընդոտները անհաղթահարելի են, բայց հետաքրքրվում են, թե արդյո՞ք Դուք ի վիճակի եք արդյունավետ կերպով օգտագործել հիսունից հարյուր հազար դուլար՝ տառապող ոչ-մուսուլմանների անհապաղ օգնության համար՝ սննդի, հագուստի, տուն վերադառնալուն կամ ներգաղթին օժանդակելու տեսքով:

Փոլը

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 988.

file no. 867.4016/218a
պետքարտուղարը Թուրքիայում դեսպանին (Մորզենթաուին)
[հեռագիր]
Վաշինգտոն, հոկտեմբերի 4, 1915

1140. Մասնավոր աղբյուրներից հայերի հալածանքների մասին նամակները, որոնք հասել են ԱՄՆ և հրապարակվել թերթերում, ամերիկյան ժողովրդի մեջ առաջացրել են վրդովմունքի ընդհանուր և ուժգին զգացում: Չեզ հրահանգ է տրվում՝ շարունակել առաջարկել

* Այստեղ տեքստը բնօրինակում է: Ցավոք, այն լրիվ տեսքով հնարավոր չեղավ ներկայացնել, սակայն այս հատվածն էլ կարևոր համարելով ներկայացնում ենք:

Չեր ծառայությունները՝ շտկելու համար հայերի դրությունը և խոչընդոտելու հայերի նկատմամբ հալածանքների շարունակումը, տեղեկացնելով թուրքական կառավարությանը, որ այդ հալածանքները ի չիք են դարձնում այն բարեկամության զգացումը, որ ԱՄՆ-ի ժողովուրդը տածել է Թուրքիայի հանդեպ:

Լանսինգ

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 988.

file no. 867.11/772
պետքարտուղարը Թուրքիայում դեսպանին (Մորզենթաուին)
[հեռագիր]
Վաշինգտոն, հոկտեմբերի 6, 1915

1165. Կարո՞ղ եք ձեռք բերել Թուրքիայից հեռանալու իրավունք այն հայերի համար, որոնց ազգականները Ամերիկայում կվճարեն ճանապարհածախսը: Խնդրեմ պատասխանեք մասնակցաբարտամենտի սեպտեմբերի 8-ի 1028-ը:

Լանսինգ

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 989.

file no. 867.4016/90
Թուրքիայում դեսպանը (Մորզենթաուին) պետքարտուղարին
[հեռագիր]
Կոստանդնուպոլիս, հոկտեմբերի 9, 1915
[ստացված՝ հոկտեմբերի 12]

1130. Չեր 1165, հոկտեմբերի 6. Չեմ ստացել Չեր 973, 974, 972, 1010, 1028: Անհնար է հստակորեն ասել, որ հայերի համար ընդհանրապես կարելի է թույլատրություն ձեռք բերել: Երբ Չեր 1023-ի բովանդակությունը հաղորդվեց Բ. Դեանը, այն հայտարարեց, որ քանի որ տեղահանյալների մեծ մասը դեռ ճանապարհին է, նախընտրելի է մի կարծ ժամանակ սպասել, մինչև տեղահանումը դադարի և քարավանները հասնեն իրենց նշանակման վայրերը: Բ. Դեանը այս

ժամանակ կիմանա նրանց գտնվելու վայրը և քննության կառնի ԱՄՆ մեկնելու դիմումները: Մինչև հիմա շատ քիչ հայերի է թույլատրվել հեռանալ Թուրքիայից: Բոլորն էլ ստիպված են եղել անցնել Կ. Պոլսով: Անունները և մանրամասները ստանալուն պես ես կանեմ ամեն հնարավոր բան՝ հարմար պահին թույլտվություն ձեռք բերելու համար:

Մորզենթաու

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 989.

file no. 867.4016/173

Գերմանական դեսպանը (Բեռնստորֆը) պետքարտուղարին [J. Nr. A 5952] Միդարհրատ, Նյու Յորք, հոկտեմբերի 8, 1915 [ստացված՝ հոկտեմբերի 16]

Թանկագին պարոն քարտուղար

Պատիվ ունեմ Ձեր կոնֆիդենցիալ ուշադրությանը ներկայացնել օգոստոսի 9-ին Կ. Պոլսում Կայսերական դեսպանի պաշտոնակատարի կողմից՝ կայսերական օսմանյան կառավարությանը հանձնված հայերի տարագրման մասին հուշագրի պատճենը:

Կայսերական օսմանյան կառավարությունը տեղեկացրել է գերմանական կառավարությունը, որ այն կձեռնարկի բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ ապօրինությունների կրկնությունը կանխելու համար:

Յ. Բեռնստորֆ

[ներդիր-թարգմանություն]

Գերմանական դեսպանատունը Թուրքիայում՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հուշագիր

Հուլիսի 4-ի իր հուշագրով գերմանական դեսպանատունը պատիվ ուներ Բ. Դռանը ծանոթացնել կայսերական գերմանական կառավարության տեսակետներին՝ անատոլական նահանգների հայ բնակիչների արտաքսման վերաբերյալ և նրա ուշադրությունը

հրավիրել այն փաստի վրա, որ որոշ տեղերում այդ միջոցառումները ուղեկցվել են բռնության գործողություններով, ինչպիսիք են կոտորածներ և թալան, որոնք չէին կարող արդարացվել օսմանյան կայսերական կառավարության հետապնդած նպատակով:

Գերմանական դեսպանատունը ցավով հաստատում է, որ համաձայն հետազայում անկողմնակալ և հավաստի աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների, այդ կարգի միջադեպերը, փոխանակ տեղական իշխանությունների կողմից կանխվելուն, կանոնավորապես տեղի են ունեցել հայերի արտաքսման ժամանակ, այնպես որ նրանց մեծ մասը զոհվել է դեռևս տեղ չհասած: Այդպիսի դեպքեր հիմնականում արձանագրվել են Տրապիզոնի, Դիարբեքիի և Էրզրումի նահանգներում: Որոշ վայրերում, օրինակ, Մարդինում, բոլոր քրիստոնյաները, առանց ցեղի և դավանանքի խտրության, նույն ճակատագրին են արժանացել:

Միևնույն ժամանակ օսմանյան կայսերական կառավարությունը նպատակահարմար գտավ արտաքսման հրամանը տարածել նաև Փոքր Ասիայի այլ նահանգների վրա, և բոլորովին վերջերս Իզմիրի շրջանի հայկական գյուղերը նման պարագաներում դատարկվեցին իրենց բնակիչներից:

[Կայսերական գերմանական կառավարությունը հարկադրված է մեկ անգամ ևս բողոքել այդ սարսափելի արարքների դեմ և հրաժարվել որևէ պատասխանատվությունից, որ կարող է ծագել դրա հետևանքով: Այն անհրաժեշտ է համարում օսմանյան կառավարության ուշադրությունը հրավիրել սույն հանգամանքի վրա, առավել ևս, որ հասարակական կարծիքը արդեն հակված է հավատալու, որ Գերմանիան, որպես Թուրքիայի բարեկամ և դաշնակից պետություն, կարող է արդարացրած կամ անգամ դրդած լինել բռնության այդ գործողությունները:

Պերա (Կ. Պոլիս), 9 օգոստոսի, 1915

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915: Supplement: the World War, Washington: 1928, pp. 989-990.

պ

file no. 867.4016/90

Նիդեռլանդներում ներկայացուցիչը (Վան Դայքը) պետքարտուղարին
[հեռագիր]

Հասգա, հոկտեմբերի 12, 1915

[ստացված՝ հոկտեմբերի 13]

400. Երեկ արտաքին գործերի նախարարն ասաց, որ նա կիրահանգի Կ. Պոլսում Նիդեռլանդների ներկայացուցչին խորհրդրդակցել ԱՄՆ-ի դեսպանի հետ, աջակցելու համար ըստ լուրերի՝ տեղի ունեցող հայերի կոտորածները դադարեցնելու ջանքերին:

Վան Դայք

Stu' Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1915:
Supplement: the World War, Washington: 1928, p. 989.